

BESZÉLGETÉSEK

DOI: <http://dx.doi.org/10.17355/rkkpt.v23i3.71>

DOMINIQUE AREL*

A népszámlálásokban megjelenő nyelvi kategóriák: vissza- vagy előrettekintés?¹

Bár a kulturális nemzet fogalmát nem lehet egyetlen identitásjelölőre szűkíteni, a nyelv gyakran annak legfontosabb komponense. A legtöbb nacionalista mozgalom a világon saját csoportjának nyelvét kulcsfontosságú elemnek tekinti a csoportthatárok kijelölése során. Természetesen léteznek jól ismert kivételek, mint például az írek, akik „elvesztették” nyelvüket, de nem „vesztették” el vallás alapján meghatározott identitásukat, illetve a szerbek, a horvátok és a boszniai muszlimok, akik Jugoszláviában egy közös standardizált nyelvet használtak.² Továbbá számtalan olyan egyéni példát lehetne még felsorolni arra, hogy valaki azonosulni tud a kultúra alapján definiált nemzettel anélkül, hogy jól beszélné a nemzeti nyelvet, vagy épp ellenkezőleg, vannak, akik nem azonosulnak a nemzettel, annak ellenére, hogy anyanyelvükként sajátították el annak nyelvét.

A fókusz azonban a nacionalista *mozgalmon* van, és azon, ahogyan a nacionalista elítélők formálják azok diskurzusát. Az írek

* A szerző docens és az Ukrajna Tanulmányok vezetője a University of Ottawa Politikatudományi Iskolájában. Email: darel@uottawa.ca. A tanulmány eredeti megjelenésének helye: Kertzer, David I. – Arel, Dominique (eds.): *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*. Cambridge, Cambridge University Press, 2002, 92–120.

¹ Szeretném megköszönni Regine Heberleinnak és Stefany Van Scoyknak a kutatásban nyújtott segítségüket, Morgan Labbénak, a kötetben található többi fejezet szerzőinek, valamint az Állampolgárok kategorizációjáról szóló konferencia résztvevőinek a fejezet egy korábbi változatához fűzött hasznos megjegyzéseit.

² Bár Horvátországban más ábécét (latin) használtak, mint Szerbiában (cirill), ez nem etnikai, hanem inkább földrajzi különbség volt, hiszen a horvátországi szerbek is a latin ábécét használták. Lásd Garde, Paul: *Vie et mort de la Yougoslavie...*, i.m., 1992.

gyakorlatilag túlélték nyelvük elvesztését, bár sok 19. századi ír nacionalista nem gondolta volna, hogy ez lehetséges.³ A független horvát állam a horvát nyelv újstandardizálásán munkálkodik, annak érdekében, hogy azt a szerbtől eltávolodó módon fejlessze.⁴ A Poroszország keleti részén élő kisebbség, a mazurok, akik a Varsóban használt lengyel egy dialektális változatát beszélték, hűségesen ragaszkodtak a porosz/német identitáshoz, azt állítva, hogy anyanyelvüknek *nincs* politikai jelentősége.⁵ Ez nem gátolta meg a lengyel nacionalistákat abban, hogy a mazurokat *saját* kisebbségüknek tekinték. Még sok más példát sorolhatnánk. A nacionalizmusok *politikájában* a nyelv szinte mindig vita tárgyát képezi.

Ennek két fő oka van. Az egyik az, hogy a vallással ellentétben a nyelvet nem lehet az államtól különválasztani.⁶ A modern állam működhet úgy, mint egy többnyire szekuláris gépezet, a közösségi és egyéni szférába utalva a vallásgyakorlást, viszont nem működhet a „magaskultúra” nélkül, amelynek a nyelv lényegi alkotóeleme.⁷ Az állam nyelvének elfogadása az azt nem anyanyelvként beszélők által történelmileg nem feltétlenül konfliktusokkal járó folyamat, ahogyan ezt az Egyesült Államok és Franciaország esete is mutatja, ez azonban nem teszi az angolt és franciát „semleges”, az identitás érzelmi komponensétől mentes nyelvvé.

Az Egyesült Államok a „bevándorlóállam” prototipikus esete. Itt a későbbi bevándorlási hullámmal érkezők valójában soha nem kérdőjelezték meg azt, hogy miért a legkorábbi európai telepesek (New England brit telepesei) nyelve vált hivatalossá, bár sokan tartanak attól, hogy a gyors ütemben növekvő spanyolajkú népesség miatt ez a helyzet megváltozhat a 21. században.⁸ Franciaország

³ Connor, Walker: *Ethnonationalism. The Quest for Understanding...*, i.m., 1994, 105

⁴ Durkovic, Svetlana: *Language Purification...*, i.m., 1999.

⁵ Blanke, Richard: *Polish-Speaking Germans...*, i.m., 1994.

⁶ Kymlicka, Will: *Multicultural Citizenship...*, i.m., 1995.

⁷ Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism...*, i.m., 1983.

⁸ A német és a skandináv nyelvek a 19. században viszonylagos elszigeteltségükben fennmaradtak a közép-nyugati településeken, de a modernizáció következtében gyorsan el is tűntek. Ami a spanyolt illeti, James Crawford (*Hold Your Tongue: Bilingualism...*, i.m., 1992.) azt állítja, hogy a látszattal ellentétben, az angolra való áttérés valójában gyorsabb, mint korábban. Fontos kivételt képeznek azok a közösségek, amelyek nem bevándoroltak az

testesíti meg a klasszikus „polgári” államot, amely arra a felfogásra épül, hogy az állam legitimitása az állampolgárok közötti egyenlőségen és egy közös és oszthatatlan közösségi identitáson alapuló politikai „nemzettől” származik, amelynek egyik pillére a francia nyelv. A Franciaország peremén élő, nem franciául beszélő népek vagy képtelennek bizonyultak arra (mint a bretonok), vagy pedig lemondtak arról, hogy megkérdőjelezzék (mint az elzásziak) a francia nyelv állami hegemóniáját.⁹ Ezzel szemben azok a háború után érkező észak-afrikai bevándorlók, akiknek az integrációja egyébként politikai töltettel bír, nem vitatják a francia nyelv kizárólagos használatát a nyilvános színtereken. Ezek fontos esetek, de nem általánosíthatóak. Egy mai környezetben a nyelvek nem tudnak sokáig fennmaradni, ha az állam nem támogatja használatukat az iskolákban, a közigazgatásban és a médiában. Belgiumtól Lettorszáig, Szomáliától Quebecig az a kérdés, hogy mely nyelveknek vagy nyelveknek lesz hivatalos státusza, időről időre újra politikai viták gyújtópontjává válik.

A második oka annak, hogy a nyelv olyan gyakran vezet konfliktushoz, abban keresendő, hogy sokkal inkább változó jellemző, mint a vallás. Az emberek nyelvi repertoárja gyakran bővül más nyelvekkel, és életük során váltást tapasztalhatnak meg a „privát” nyelvi szférájukban (megváltozik az, hogy melyik nyelvben érzik magukat a legotthonosabbnak, melyik nyelven fejezik ki magukat a legkönnyebben), vagy ami még gyakoribb jelenség, gyermekeik „privát” nyelve különbözhet az övéktől. A nacionalisták ezt a fajta nyelvi asszimilációt úgy ábrázolják, mint ami

Egyesült Államokba, hanem inkább bekebelezték őket, mint például Új-Mexikó és Puerto Rico spanyol beszélői. Az utóbbi esetében az angol erőltetett bevezetése megbukott, és 1949-ben nyelvi autonómiát kaptak (I. Lerner, Ben: *Nationalism in Puerto Rico...*, i.m., 1999.). Kennedy (Kennedy, David M.: *Can We Still Afford to Be a Nation of Immigrants?...*, i.m., 1996.) nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy „egyfajta chicano Quebec” alakuljon ki az amerikai délnyugaton.

⁹ Az elzásziak, akiket Németország 1870 és 1919 között magához csatolt, megtartották a német nyelvet, de továbbra is a francia „nemzettel” azonosultak. A háború utáni korszakban a német fennmaradt a privát és a közösségi színtereken, míg a francia volt Elzász megkérdőjelezhetetlen állami nyelve. (Lásd erről Capotorti, Francesco: *Study on the Rights...*, i.m., 1991, 53.) A Maghreb térségből származó muszlim közösség számának növekedése Franciaországban az állam és a vallás szétválasztásának szimbólumait kétségségre vonta, a francia nyelv hegemóniáját viszont nem.

kikényszerített, természetellenes és alapjában véve törvénytelen, az „imperialista” állam destruktív politikájának eredménye. Komparatív szempontból kiindulva azonban a nyelvi asszimiláció „normális” jelenség, természetesen nem a tömeges asszimiláció esetében, hanem abban az értelemben, hogy sok olyan nemzetnél, melynek nyelve csekélyebb társadalmi presztízzsel rendelkezik, és ezért kevésbé tűnik hasznosnak a társadalmi mobilitás szempontjából, vannak egyének, akik az asszimilációt választják. Minél kevésbé gátolják az asszimilációt egyéb identitásjelölők, mint például a vallás vagy a rassz, annál inkább fontossá válik a nyelv a nacionalista követelések sorában. Ez részben azért van így, mert a „nemzeti értelemben tudatos” és aktív egyének a társadalmilag domináns nemzetet érintő valós vagy potenciális „veszteséget” észlelve pusztá létezésüket tekintve is sérülékenynek érzik magukat.

Az a nacionalista állítás, miszerint egy kulturálisan megkülönböztethető/sajátos csoport törvényes jogot formálhat területi alapú politikai igények megfogalmazására, mindenekelőtt azt feltételezi, hogy a tágabb értelemben vett államnak el kell *ismernie* azt a csoportot legitim entitásként. Ez az elismerés alkotmányos és politikai dokumentumok révén is megszerezhető, de számok segítségével is elérhető. A hivatalos statisztikákat „igazságtermelő technikákként”¹⁰ használva azok a csoportok, amelyek kulturális nemzetként definiálják magukat, így is akarnak megszámláltatni – önálló nemzetként, statisztikákkal bevésve saját számbeli jelentőségüket a politikai térbe. Az „igazság” végső regisztere a népszámlálás mint az állam egyik kiváltságos eszköze, amely bár az egyénekre irányul, mégis közösségként való *elismerést* nyújt, illetve (számokban kifejezett) *arányt*. A „nemzetiség” (kulturális nemzet) és a „nyelv” egymáshoz szorosan kötődő fogalmainak statisztikai reprezentációja azonban a történelem folyamán konfliktusokkal telítődött, és ez máig így van. Ennek az a magyarázata, hogy két politikailag szembenálló nézet létezik arról, hogy miként ragadható meg a nemzetiség és a nyelv fogalma, és hogy ezek miként értelmezhetőek. A népszámlálások szerkesztői, miközben azt a mágikus képletet keresték, amellyel „objektíven” és „tudományosan” meg lehetne határozni ezeket a kategóriákat, folyton politikai viszályok közepén találták magukat. Ez a fejezet azt vizsgálja, hogy

¹⁰ Urla, Jacqueline: *Cultural Politics in an Age of Statistics...*, i.m., 1993.

a nyelv mint a nemzetiséggel rokon fogalom hogyan válhat a modern népszámlálás oly sokat vitatott dimenziójává.

Nyelv és nemzetiség

A 19. század első felében Európában és az Újvilágban a tízévenkénti népszámlálás általános gyakorlattá vált, de akkoriban az államok nem kérdeztek rá lakosaik nyelvére/nyelveire. Elsőként Belgium vezette be ezt a kategóriát 1846-ban, ezt követően az 1850-es években pedig Poroszország és Svájc. 1853-ban a Nemzetközi Statisztikai Kongresszus (ami egy bizonyos időközönként megszervezett találkozó, amelynek célja a népességstatisztikák, pontosabban a népszámlálási kategóriák nemzetközi standardjainak megállapítása volt) első ülésén Brüsszelben a standardizált népszámlálási kérdőív javasolt kérdései között megjelent a „beszélt nyelv” kategória (*langue parlée* a francia eredetiben, mivel a francia volt a kongresszus hivatalos nyelve), de nem tárgyalták meg azt részletesen.¹¹

A Kongresszus bécsi ülésén 1857-ben újra felmerült a nyelv kérdése, de csak közvetetten. Akkoriban a statisztikusokat a „nemzetiség” új jelentése érdekelte, amely erőteljesen kezdett megnyilvánulni Európában. A nemzetiség szó először az állampolgárság jelentést kapta a francia forradalom idején, abból az implicit felismerésből eredően, hogy a nemzet mint *politikai közösség* egyetlen közösségi kultúrával és ezáltal egyetlen, állam által támogatott nyelvvel rendelkezik. Egy következő ülésen, amelyet Londonban tartottak 1860-ban, egy francia küldött kifejtette azt az elméletet, miszerint a nemzet egy állam „természetes határai” között létezik. A németek azonban alternatív meghatározást ajánlottak a nemzetiség fogalmára, olyan kulturális közösségként definiálva azt, amelynek határa nem feltétlenül esik egybe az államhatárokkal. Ez az álláspont a kor geopolitikai valóságában gyökerezett. A németajkúak például több államban és fejedelemségben szétszóródva éltek. A német nézőpont szerint a kultúra alapján definiált nemzetek voltak a „természetesek”, nem pedig az államhatárok.¹²

¹¹ Tebarth, Hans-Jakob: *Geschichte der Volkszählung...*, i.m., 1991.

¹² Kleeberg, Rudolf: *Die Nationalitätenstatistik...*, i.m., 1915, 28-29.

A statisztikusok legelőször Bécsben vitatták meg azt, hogy a „nemzetiség” ezen kulturális értelmezése kodifikálható-e a népszámlálásban. A zárójelentés szerzője, az osztrák Czoernig úgy érvelt, hogy a nemzetiség határai a nyelvhasználat, a szokások, a fizikai jellegzetességek és a „szellem” bonyolult kölcsönhatásának eredményei, amit ma *mentalitás*-nak hívnánk.¹³ Czoernig azt vallotta, hogy a nemzetiség egy csoport jellemzője, és nem lehet az egyén által beszélt nyelvre redukálni azt.¹⁴ Ezt az etnográfiai megközelítést azonban, mint a statisztika számára nem megfelelő értelmezést, elutasították. Miután röviden érintették a kérdést az 1860-as londoni ülésen, 1872-ben Szentpéterváron újra megtárgyalták azt. A zárójelentést elkészítő orosz Szemenov és Maksejev azt állították, hogy a német értelmezés szerinti kulturális nemzetiség fogalmát a népszámlálásnak az *egyén* szintjén kellene regisztrálnia, továbbá a nyelv a nemzetiség legmegbízhatóbb mutatója, mivel „mindenki tökéletesen ismeri azt a nyelvet, amelyet gyerekkora óta használ a gondolkodásra és önmaga kifejezésére”.¹⁵

A Szentpéterváron összegyűlt statisztikusok bár elismerték azt, hogy a kulturális nemzetiséget több tényező is befolyásolhatja, arra a konszenzusra jutottak, hogy a nyelv az egyetlen hiteles kategória, amely *statisztikailag* megragadhatja a kulturális nemzetiséget. Böckh¹⁶, a nemzetiség statisztikai kimutatásának vezető porosz szakértője, aki érdekes módon nem vett részt a kongresszusokon 1876 előtt, a fentiekől függetlenül ugyanerre a következtetésre jutott. Mivel egyedül a nyelvet választották ki népszámlálási kategóriaként, a szentpétervári ülés *nem* javasolta a kulturális nemzetiség bevezetését önálló kategóriaként. A statisztikusoknak akkoriban az volt a célja, hogy objektíven regisztrálják az egyének nemzetiségét. Azonban egyetértettek abban, hogy egy nemzetiségre vonatkozó direkt kérdés valószínűleg összezavarna sok válaszadót, akik nincsenek hozzászokva ahhoz, hogy „nemzeti” terminusokban gondolkodjanak, így utat engedve (a statisztikusok szerint – *a szerk.*

¹³ Labbé, Morgane: *Le projet d'une statistique des nationalités ...*, i.m., 1997, 131.

¹⁴ Zeman, Z.A.B.: *The Four Austrian Censuses and Their Political Consequences...*, i.m., 1990, 32.

¹⁵ Labbé, Morgane: *Le projet d'une statistique des nationalités ...*, i.m., 1997, 133.

¹⁶ Böckh, Richard: *Die statistische Bedeutung...*, i.m., (1974 [1866]).

megj.) a hiteltelen *szubjektív* értékelésnek. A nyelvet tartották a legjobb objektív mutatónak, mivel „mindenki tökéletesen ismeri (saját) nyelvét”. E nézet szerint így állapítható meg a válaszadó nemzetisége, akkor is, ha az nem tudatosítja saját nemzeti identitását. A nyelvet tekintették a nemzetiség legfőbb azonosítójának.¹⁷

A szentpétervári ülésen azonban tisztázatlan maradt, hogy konkrétan miként határozzák meg a nyelvre vonatkozó kérdést a népszámlálásban. A javaslatban a *langue parlée* terminust használták, amelyet úgy határoztak meg, mint „a szokványos interakcióban beszélt nyelvet”.¹⁸ Semmilyen megkülönböztetést nem tettek azonban a *privát* és a *nyilvános* kommunikáció között.¹⁹ Az otthon általában beszélt nyelv különbözhet a munkahelyen általában vagy az informális stílusú nyilvános kommunikációban használt nyelvtől. A Szentpéterváron meghatározott kategória homályossága előre vetítette a közelgő politikai nézeteltéréseket. Maguk az oroszok is „anyanyelvként/első nyelvként” értelmezték az általuk javasolt kategóriát. Az így értelmezett „általában beszélt nyelv (*langue parlée*)” kategória már az 1860-as évek városi összeírásaiban megjelent, és egészen az első, 1897-ben megrendezett birodalmi népszámlálásig fennmaradt.²⁰ Az osztrákok a „használt nyelv” kategória mellett döntöttek az 1880-as első népszámlálásban. Mint később kiderült, mind az „anyanyelv”, mind a „használt nyelv” kétértelműnek és politikailag vitatottnak bizonyult.

Amikor a nyelvi kérdés számos kelet-európai népszámlálásban megjelent a század utolsó két évtizedében (Ausztriában 1880-ban, Magyarországon 1880-ban, Poroszországban 1890-ben, Oroszországban 1897-ben), valójában a nyelv kategóriáját a nemzetiség helyett használták, habár a két kategória közötti ilyen jellegű közvetlen kapcsolatot hivatalosan tagadták Ausztriában.²¹ Az

¹⁷ Lásd erről az osztrák statisztikus, Ficker írásait (In: Kleeberg, Rudolf: *Die Nationalitätenstatistik...*, i.m., 1915).

¹⁸ Kleeberg, Rudolf: *Die Nationalitätenstatistik...*, i.m., 1915, 39.

¹⁹ Bohác, Antonin: *Nationality and the New Czechoslovak Census...*, i.m., 1931, 107.

²⁰ Roth, Brigitte: *Quellenkritische Dokumentation...*, i.m., 1991.

²¹ Bár 1867 és 1917 között Magyarország nem volt elismerve különálló államként, hiszen a külpolitika az osztrák-magyar állam kezében volt, a belügyekben teljes autonómiát élvezett, és ebbe beletartozott saját népszámlálásának megszervezése is. Következésképpen Magyarországon és Ausztriában különbözött a nyelvre vonatkozó kérdés. Poroszország, amely 1870-

I. világháború után a többnemzetiségű Ausztria-Magyarország, Németország és Oroszország nyelvileg vitatott területei vagy független államok lettek, vagy a Szovjetunió részévé váltak. Ezek az új államok szakítottak a népszámlálások háború előtt uralkodó gyakorlatával, és már közvetlenül rákérdeztek az állampolgárok nemzetiségére, vagy a nyelv helyett (Románia, Lengyelország), vagy a nyelv mellett (Szovjetunió) vagy a nyelvvel együtt (Csehszlovákia: „Mi a nemzetisége [anyanyelve]?”).

A nemzetiség fogalmának hangsúlyos jelenléte a 19. század végi Kelet-Európában, valamint annak végleges rögzítése a két világháború közötti népszámlálási kategóriákban oda vezetett, hogy a „keleti” nacionalizmusok sajátos, a nyugatiaktól eltérő esetnek való minősítése elterjedt gyakorlattá vált. A Nemzetközi Statisztikai Kongresszuson részt vevő nyugati statisztikusok nem gondolták, hogy a nemzetiség mint kulturális közösség saját államaik esetében is érvényes kategória lenne (vagyis Németország nyugati részére is vonatkozna, mivel Németország és Bécs akkoriban a keleti blokk részének számított). Nyugaton a nemzetiség egyet jelentett azzal az állammal, ahol az egyén született (később pedig az állampolgársággal). A francia népszámlálás tehát különbséget tett a francia és „más” nemzetiséghez tartozó (azaz külföldi) válaszadók között, míg teljesen közömbös maradt a nem franciák kulturális sajátosságai (nyelve, vallása) iránt.²²

Bár az első olyan népszámlálásokat, amelyek a nyelv kérdését is magukba foglalták, Belgiumban és Svájcban tartották, ennek ellenére nyugaton az volt a konszenzus, hogy ezen államok (különböző) nyelvi közösségei nem (különböző – *a szerk. megj.*) nemzetiségek, hanem egyazon nemzetiség (a belga és a svájci) két- és háromnyelvű megnyilvánulási formái. Az a gyakorlat, amely a keleti eseteket önmagában egy külön táborba sorolta, Hans Kohn híres dichotómiájának kialakulásához vezetett, amely a keleti nacionalizmusokat etnikainak és haladásellenesnek, a nyugatiakat pedig polgárinak és haladónak tekintette.²³ Ez a megközelítés nyugaton máig is sokat megőrzött vonzerejéből. A népszámlálások

tól a császári Németország részét képezte, megtartotta a nyelvre vonatkozó önálló kérdéseket, így próbálva megragadni az egyre növekvő lengyelül beszélő kisebbségek helyzetét.

²² Héran, François: *La fausse querelle des catégories “ethniques”*..., i.m., 1998.

²³ Kohn, Hans: *The Idea of Nationalism*..., i.m., 1967 [1944].

nyelvi kérdéseiben rejlő politikai dinamika összehasonlítása azonban azt sugallja, hogy a földrajzilag különböző elhelyezkedésű, többnemzetiségű államok között az eltérő terminológiahasználat ellenére több a hasonlóság, mint általában hinnénk.

Nyelvi helyzetek

Három olyan „nyelvi helyzet” van, amelyet a népszámlálások megragadhatnak: [kérdézhetik, hogy melyik] (a) az a nyelv, amelyet a válaszadó *elsőként* tanult meg; (b) az a nyelv, amelyet a válaszadó a leginkább használ a népszámlálás idején; [és rákérdézhetnek] (c) egy (vagy több) adott *hivatalos* nyelv ismeretére. A három helyzetben használt nyelv egybeeshet, mint például egy moszkvai orosz esetében, aki számára az orosz az egyetlen nyelv, amelyet valaha ismert. Azonban a nyelv teljesen különböző is lehet a fenti három helyzetben, például egy Montrealban élő vietnámi bevándorló gyermeke esetében, aki esetleg a vietnámit tanulta meg elsőként, de a népszámlálás idején többnyire a franciát használja, és harmadik nyelvként beszéli az angolt. A kanadai népszámlálás egyike azon kevés népszámlálásoknak, amelyek megpróbálják mindhárom helyzetet rögzíteni (1971 óta). A nyelvi kérdéseket tartalmazó népszámlálások többsége a fenti helyzetek közül csak egyre vagy kettőre kérdez rá, sőt, általában csak az egyikre.

Folyékony nyelvtudás

Azok a népszámlálási kérdések, amelyek inkább a hivatalos nyelv mint második nyelv *ismeretét tudakolják*, és nem annak privát vagy nyilvános használatára vagy gyermekkori elsajátítására kérdeznek rá, általában nem politikai töltetűek. A nyelv olyan vitákban válik politikai jelentőségű kérdéssé (a nyelv politikája, *politics of language* értelemben – *a szerk. megj.*), amelyek tárgya a nyelv konkrét helyzetekben való használata, vagy a nyelv relevanciája a nyilvános identitás kritériumainak sorában. Ez azonban nem szükségszerűen van így azokban az esetekben, ahol a kérdés pusztán egy további nyelv ismerete. Quebecben a függetlenség lehetőségét támogatók számának gyarapodását a kétnyelvűek arányának növekedése kísérte a francia anyanyelvű quebeciek körében. Ez a jelenség a kívülálló számára paradoxonnak

tűnhet, ám nem az egy quebeci nacionalista számára, aki világosan megkülönbözteti azt, hogy Quebecben a közéleti diskurzus meghonosodott fő nyelve a francia, az angolt pedig világnyelvként tanulják.

Mint mindenben, a második nyelvről szóló népszámlálási adatok általában politikamentes használata esetében is vannak kivételek. 1970 és 1979 között a Szovjetunióban jelentősen visszaesett azoknak az észti anyanyelvű állampolgároknak a száma, akik azt vallották magukról, hogy folyékonyan beszélnek oroszul. Erről a tendenciáról azonban mindenki tudta, hogy elképzelhetetlen.²⁴ Valószínűbb, hogy az észtek közül sokan így fejezték ki tiltakozásukat az ellen, hogy az orosz nyelv teret hódított az észtországi közintézményekben. Ez a tiltakozás azonban nem feltétlenül az orosz nyelv elsajátítása ellen irányult – hiszen az orosz nyelvtudás a Szovjetunióban való utazás egyik nyilvánvaló előfeltétele volt –, hanem sokkal inkább az ellen, hogy olyan helyzetekben is az oroszra kellett használniuk, amelyekben véleményük szerint az észtnak kellett volna dominánsnak lennie.

Sokkal ellentmondásosabbak azok az esetek, amikor a válaszadó két nyelvet nevez meg elsődleges nyelveként, függetlenül attól, hogy az „anyanyelvre” vagy a „használt nyelvre” kérdezik rá. A népszámlálások megszerkesztői, elkülönülő és kimerítő kategóriákat keresve kérdéseikre, általában igyekeztek elkerülni a hibrid esetek besorolását. Ez a rassz- és etnikai jellemzők esetében is így volt, a többes identitás megjelölésének lehetősége pedig meglehetősen új jelenség.²⁵ A nyelv esetében főként a német és porosz statisztikusok sokat vitatkoztak arról, hogy statisztikailag hogyan kezeljék azokat a válaszadókat, akik azt vallják magukról, hogy egyformán beszélnek két nyelvet. Így jelent meg a kétnyelvű mint kategória néhány német és porosz népszámlálásban az 1850-es és 1860-as években.²⁶ Végül, akár csak Közép- és Kelet-Európa többi részén, itt is arra jutottak, hogy az egyén szintjén minden esetben egy nyelvnek kell dominánsnak lennie, következésképpen egyetlen elsődleges nyelvet rendeltek a magukat kétnyelvűeknek vallókhöz.

²⁴ Silver, Brian D.: *The Ethnic and Language Dimensions in Russian and Soviet Censuses...*, i.m., 1986.

²⁵ Kertzer, David I. – Arel, Dominique : *Censuses, identity formation...*, i.m., 2002, 1-42.

²⁶ Böckh, Richard: *Die statistische Bedeutung...*, i.m., 1974 [1866].

A nyelvismeretre vonatkozó népszámlálási eredményeket gyakran éri az a kritika, hogy érvényességük megkérdőjelezhető, hiszen az emberek eltúlozhatják azt, hogy mennyire folyékonyan beszélnek egy bizonyos nyelvet. Azonban még akkor is, amikor ez igaz, egy folyékony nyelvismeretre (vagy az észtek esetében 1979-ben az észti egynyelvűségre) vonatkozóan tett alaptalan állítás önmagában is jelentős szociológiai ténynek minősül,²⁷ amennyiben az eredmények valóban az egyéni bevallást tükrözik, nem pedig az állami hivatalnokok szeszélyeit. (Ez utóbbira egyértelműen példa a kétnyelvűség rendkívüli növekedése 1979-ben az Üzbegisztáni Szovjet Köztársaságban). Az adatok hitelessége nő, amikor a nyelvtudás fokozatait (például jól beszél, nehézséggel, egyáltalán nem) konkrét használati módokra vonatkoztatva (szövegértés, írás, beszéd, megértés) mérik fel. Ezt a gyakorlatot alkalmazzák az 1980-as évek óta a baszk és katalán censusokban.²⁸

Anyanyelv versus használt nyelv

A politikailag leginkább ellentmondásos viták a censusok nyelvi kérdései kapcsán szinte mindig az első két nyelvi helyzetre vonatkoznak (a fent említettek közül – *a szerk. megj.*). A nacionalisták nem tudják elfogadni, hogy a nyelvhasználat regisztrálása egy adott időpontban mindig szükségszerűen *legitim*. Néha egyes népszámlálási kérdések rossz megfogalmazása ellen tiltakoznak, de legtöbbször azt a rideg statisztikai felfogást kifogásolják, amely szerint a nyelvi viselkedést el lehet fogadni *olyannak, amilyen*, akkor is, amikor egy nyelvről azt közlik, hogy kevésbé beszélnek azt, mint amennyire (a nacionalista mozgalmak szerint – *a szerk. megj.*) *kellene*. Brubaker²⁹ találó megfogalmazása szerint ez azért van így, mert: „A nacionalizmus az orvosló, javító szándékú politikai cselekvés egy formájaként is értelmezhető. Egy hiányosnak vagy ’kórosnak’ vélt állapotot azonosít és annak orvoslását tűzi ki célul.” Amikor a nyelv egy csoport identitásának egyik fő jelölője, akkor egy másik nyelv használatára való áttérést, a

²⁷McRae, Kenneth D.: *Conflict and Compromise in Multilingual Societies...*, i.m., 1997, 99.

²⁸Urla, Jacqueline: *Cultural Politics in an Age of Statistics...*, i.m., 1993, 823.

²⁹Brubaker, Rogers: *Nationalism Reframed...*, i.m., 1996, 79.

nyelvi asszimilációt a nacionalista vezetők kóros és méltánytalan jelenséggként értelmezik.

E nézet szerint egy nemzet korrekt statisztikai reprezentációja visszafelé tekintő³⁰, vagyis a szülők vagy elődök nyelvét tükrözi. Azt a tényt, hogy a válaszadó elsősorban nem kulturális nemzetének nyelvét használja vagy nem is ismeri azt, a nacionalisták a központi államhatalom imperialista politikájának tulajdonított ideiglenes rendellenességnek tekintik, ami majd orvoslást nyer, amint a nemzet autonóm hatalomra tesz szert. (A nacionalista retorikában ezt általában úgy jelenítik meg, mint a nemzet történelmi szuverenitásának visszahódítását.) Amint azt majd részletesen kifejtjük, ez a hozzáállás megmagyarázza azt, hogy a cseh és a flamand nacionalisták miért tiltakoztak hevesen az osztrák és belga népszámlálásokban használt nyelvi kategóriák ellen, amelyek elsődlegesen az egyének nyilvános színtereken használt nyelvére összpontosítottak, és nem arra a nyelvre, amely identitásuk alapját képezi.

A *privát* (szférában használt – *a szerk. megj.*) nyelv fogalma, azaz azé a nyelv, amelyet az egyén az állam által nem befolyásolt színtereken használ, sokkal közelebb áll a nyelvnek mint *identitásmarker*nek a nacionalista felfogásához. Elvileg tehát az „anyanyelv” („őshonos nyelv”) kategória lenne a megfelelő választás a nemzetben gondolkodó aktivisták számára. Ennek ellenére az „anyanyelv”, akárcsak valamennyi, a népszámlálásokban megjelenő más identitáskategória, homlokegyenest ellentétes értelmezéseket nyerhet. Az Egyesült Nemzetek Szervezete úgy határozza meg, hogy az anyanyelv „az a nyelv, amelyet az egyén kisgyermekkorában beszéltek otthon”.³¹ Az „anyanyelv” azonban úgy is értelmezhető, mint az a nyelv, amit nem gyermekkorban, hanem felnőttként, a népszámlálás idején az egyén a legjobban beszél. A svájci census, legalábbis 1950 óta, az anyanyelvet olyan nyelvként határozza meg, amelyen [a válaszadó] gondolkodik, és amelyet a legjobban beszél.³² Ez a definíció figyelmen kívül hagyja a gyermekkori nyelvet.

³⁰ Zeman, Z.A.B.: *The Four Austrian Censuses...*, i.m., 1990.

³¹ Silver, Brian D.: *The Ethnic and Language Dimensions...*, i.m., 1986, 88.

³² Lévy, Paul M. G.: *Quelques problèmes de statistique linguistique...*, i.m, 1964, 261.

Finnország is az anyanyelv egy svájcihoz hasonló meghatározását használta az 1940-es és az 1980-as népszámlálásban.³³

Azáltal, hogy hangsúlyt kap az a nyelv, amelyen egy egyén gondolkodik (németül *Denksprache*), a svájci és a finn népszámlálás elképzelhetőnek tartja, hogy az egyén anyanyelve élete során megváltozhat. Valójában ez a feltételezés állt a Poroszországban, Magyarországon és a cári Oroszországban használt „anyanyelv” kategória mögött is, amely országok Ausztriával együtt a nacionalista politika melegágyainak számítottak az I. világháborút megelőző évtizedekben. Az 1890. évi magyar népszámlálás kétértelműen megfogalmazott útmutatója szerint az „anyanyelv” az a „nyelv, amelyet magadénak vallasz, és amelyet a legszívesebben beszélsz”.³⁴ Az 1910-es útmutató pedig egyértelműen kimondja, hogy „megtörténhet az, hogy a gyermek anyanyelve különbözik az anyától”.³⁵ Poroszországban az anyanyelvet (*Muttersprache*) úgy határozták meg, mint „azt a nyelvet, amelyet az egyén gyermekkor óta legfolyékonyabban beszél, és amelyiken gondolkodik, illetve imádkozik”.³⁶ A cári Oroszországban az 1897-es birodalmi népszámlálás nem határolta körül az anyanyelvet (*rodnoi yazyk*), de a korábbi, az 1860-as városi összeírásokra és az 1872-es Szentpétervári Kongresszus hagyományaira visszanyúló gyakorlat azt mutatja, hogy a népszámlálást végző hivatalnokok támogatták azt a nézetet, miszerint az anyanyelv változhat az egyén élete során, illetve generációkon keresztül még inkább.³⁷

Azzal, hogy azt a nyelvet jegyezték fel, amelyet a válaszó a népszámlálás pillanatában *sajátjának* vallott, nem pedig valamilyen szubjektív elképzelést arról, hogy a származás alapján ennek melyik nyelvnek *kellene lennie*, ezek a kelet-európai cenzuskészítők szilárdan hitték, hogy tudományos *objektivitásra* törekvő tudósként járnak el. Elemzésük azonban korántsem volt politikamentes. Bár az úgynevezett nyugat-európai „nemzetállamokkal” szemben Ausztria, Poroszország, Magyarország és Oroszország elismerte a kulturális nemzetiségek létezését, érdekükben állt egy olyan számlálási

³³ McRae, Kenneth D.: *Conflict and Compromise in Multilingual Societies...*, i.m., 1997, 83-84.

³⁴ Roth, Brigitte: *Quellenkritische Dokumentation ...*, i.m., 1991, 142.

³⁵ Van Gennep, Arnold: *Traité des nationalités*, i.m., 1992 [1922], 109.

³⁶ Kleeberg, Rudolf: *Die Nationalitätenstatistik...*, i.m., 1915, 67.

³⁷ Roth, Brigitte: *Quellenkritische Dokumentation ...*, i.m., 1991.

módszert használni, amely lehetővé tette azt, hogy minél nagyobb legyen a domináns, vagyis a német (Ausztriában és Poroszországban), illetve a magyar és az orosz nyelvet beszélők száma. Ezekben az esetekben a társadalmi előrejutáshoz szükséges nyelv többnyire megegyezett a központi állam nyelvével. Ez a városokban a domináns nyelvvel való asszimilációra ösztönözte az embereket.

Azok, akik a nyelv regisztrálásának „objektív” módszerét javasolják, általában a társadalmilag domináns, a nyelvi asszimilációból *hasznot húzó* nyelv beszélői. Egy nyelv társadalmi dominanciája bár nem minden esetben, de gyakran összefüggésben áll a központi állami politikákkal. Az, aki az államot irányítja, hatást gyakorolhat a nyelvi asszimiláció folyamatára, és előnyös, a saját nemzetét tekintve biztonságos pozícióból rögzítheti ezeket a nyelvi változásokat. A nacionalisták közvetlen összefüggést látnak az „igazságtalan” állami politikák (mint például a politikailag domináns csoport nyelvének használata egyedüli hivatalos nyelvként) és az asszimiláció között, és meggyőződésük, hogy az előbbiben történő változás az utóbbiban (a nyelvi asszimiláció vagy a nyelvemegtartás folyamatában – *a szerk. megj.*) is változást idéz elő. Véleményük szerint az illegitim folyamatok feljegyzése nem teljesen objektív, mivel valójában az egyenlőtlen hatalmi viszonyokat tükrözi. Az alábbi néhány példa segít tisztázni ezt a kérdést.

Ausztria: a cseh-német vita

Az Osztrák-Magyar Monarchia osztrák részén, amit Ciszlajtánianak is neveztek, az 1880 és 1910 között tartott négy népszámlálás ideje során éles küzdelem folyt a németajkú hivatalnokok és a cseh nacionalisták között. Az osztrák népszámlálás a „használt nyelv” (*Umgangssprache*) fogalmát alkalmazta az „anyanyelv” helyett, ahogyan ez vált bevett gyakorlattá Kelet-Európa többi részén is.³⁸ A csehek ellenezték a fogalom

³⁸ Az *Umgangssprache* terminusnak többféle fordítása ismert: „az a nyelv, amelyet a mindennapi életben beszélünk” (Bohác, Antonin: *Nationality and...*, i.m., 1931.), „a mindennapi érintkezés nyelve” (Zeman, Z.A.B.: *The Four Austrian Censuses...*, i.m., 1990) és „a szokásos nyelv” (Petersen, William: *Politics and the measurement of ethnicity*, i.m., 1987.). Bár a szó inkább társadalmi vagy közéleti, mint magánéleti interakcióra utal, a történelmi

kétértelműségét, ugyanis azt sokkal inkább lehetett arra a nyelvre vonatkoztatni, amelyet a közéletben *kellett* használni, mintsem az egyén identitását meghatározó nyelvre. Időről időre megjelent a népszámlálásról szóló vitákban a cseh szolgálgó példája, aki egy németajkú családnak dolgozik és munkaadóival egész nap németül beszél, este a saját családjával pedig csehül. Azzal, hogy a németet nevezi meg használt nyelvként, a nacionalisták nézőpontja szerint téves adatot szolgáltat, hiszen ő attól még nagyon is cseh beszélőnek számít, aki, amikor csak *lehet*, a cseh nyelvet használja.³⁹ A cseh aktivisták meg voltak győződve arról, hogy az osztrák állam szándékosan gondolt ki egy nagyon is homályos fogalmat, annak érdekében, hogy növelje a németajkúak számát a csehek és más nyelvi kisebbségek kárára.⁴⁰

A probléma forrása az az osztrák döntés volt, hogy az 1867-es alkotmány ismerje el több, Ciszlajtániában élő etnikai csoport (*Volkstamme*) jogi egyenlőségét. Az etnikumok közötti egyenlőség azt jelentette, hogy a németen kívül más nyelveket is használhattak a közigazgatásban (az állami hivatalokban, az iskolákban), abban az esetben, ha egy adott területen a népesség legalább húsz százaléka beszélt azt a nyelvet. Azáltal, hogy a politikailag kevésbé terhelte *Volkstamme* 'népcsoport' terminus mellett döntöttek a *Nationalität* 'nemzetiség' kifejezéssel szemben (ami viszont sokkal inkább magában hordozza a politikai *jogok* konnotációját), az osztrákok arra törekedtek, hogy a nyelvet mentesítsék a politikától. Ez illúzióknak bizonyult. Az ismételt ígérek ellenére, miszerint az *Umgangssprache* kategória révén nem a nemzetiséget próbálták felmérni, Bohémiában (az osztrák tartományban) és az osztrák korona területein, ahol a legélesebbek voltak a nyelvről szóló viták, mind a cseh, mind a német aktivisták ezzel ellentétes feltételezésből indultak ki, vagyis abból, hogy a népszámlálás nyelvi kérdése *igenis* a nemzetiségre vonatkozott.⁴¹ Hogy is lehetett volna ez másként

tapasztalat nagymértékű zűrzavart mutat abban, ahogyan ezt a népszámlálási fogalmat általában értették. Ebben az értelemben a „használt” eléggé homályos kifejezés, amely azt mutatja, hogy mennyire bizonytalan volt az *Umgangssprache* fogalma a császári Ausztriában a népszámlálás éveiben.

³⁹ Kovacs, Aloÿse: *La connaissance des langues...*, i.m., 1928, 326.; Zeman, Z.A.B.: *The Four Austrian Censuses...*, i.m., 1990, 33.

⁴⁰ Bohác, Antonin: *Nationality and...*, i.m., 1931.

⁴¹ Brix, Emile: *Die Umgangssprachen in Altösterreich...*, i.m., 1982.

Kelet-Európában, egy olyan intellektuális környezetben, ahol a nyelvet a nemzetiség markerének kiáltották ki?

Az osztrák népszámlálási vita mögött a nyelvi asszimilációtól való félelem állt, úgy a Bohémiában élő csehek, mint a németek részéről. Az 1880-as népszámlálásban tették fel először a nyelvre vonatkozó kérdést. Az azt megelőző évtizedekben a bohémiai hátsó ország nagyobb városaiban, Prágában és Brnoban csakúgy, mint Bécsben, jelentős volt a német nyelvre való áttérés, a nyelvi asszimiláció. Mivel Ausztriában a német volt a magas státuszú nyelv, sok szülő úgy akarta a lehető legjobb karrierlehetőséget biztosítani gyermeke számára, hogy a német elsajátítását szorgalmazta a „maradinak” vélt cseh helyett.

Az 1880-as évekre azonban Prágában a cseh nyelv javára billent a mérleg, és az ezt követő népszámlálások 15 százalékos csökkenést mutattak ki a Bohémia fővárosában élő németajkú népesség számában. Ez elsősorban a német alsóbb osztályok asszimilációjával, cseh társadalomba való beolvadásával magyarázható.⁴² Ezzel egy időben Bohémia periférikus, németajkú területeinek iparosodása – ez az a régió, amely később Szudéta-vidékként lett ismeretes – cseh munkásokat vonzott oda. A német nacionalisták fenn akarták tartani határterületeiken a német egynyelvűséget, míg a cseh nacionalisták arra törekedtek, hogy a cseh bevándorlók megőrizték a cseh nyelvet. A népszámlálások körül kialakult vita többnyire azon válaszadók nyelvi identitásáról folyt, akik a Mark Cornwall⁴³ által német-cseh „nyelvhatárnak” nevezett térség közelében vagy azon túl éltek.

Ha az osztrák népszámlálás megszerkesztői egy kifinomultabb nyelvi mutatót használtak volna, mint például „az a nyelv, amelyet a testvéreiddel vagy a barátaiddal használsz” (lásd alább), akkor sokkal pontosabban kimutattak volna egy bizonyos fokú nyelvi asszimilációt a Szudéta-vidéki csehek körében, akár csak Alsó-Sziléziában, amely szintén egy nyelvileg megosztott határterület (cseh, lengyel és német lakossággal). Ugyanakkor kétségtelen, hogy az *Umgangssprache* kategória alapján szolgáltatott adatok nagy része nemcsak a fogalom jelentésével kapcsolatos vitákat tükrözött, hanem tényleges nyelvi asszimilációt is mutatott (amint láttuk, mindkét irányba). A cseh nacionalisták nem tudták elfogadni a német

⁴² Cohen, Gary B.: *The Politics of Ethnic Survival...*, i.m., 1981, 100.

⁴³ Cornwall, Mark: *The Struggle on the Czech-German Language Border, 1880–1940*, i.m., 1994.

irányába tartó nyelvi asszimiláció legitimitását, míg a bohémiai német nacionalisták egyre inkább tartottak a cseh nyelv esetleges térhódításától „saját” területükön.

A fentiek alapján nem meglepő, hogy a csehek az „anyanyelv” fogalmával sem voltak elégedettek, mivel a generációk közötti nyelvi asszimiláció óhatatlanul változáshoz vezet a válaszdók első nyelvében. Amikor a 30 százalékos német kisebbséggel rendelkező független Csehszlovákiában megtartották az első népszámlálást 1921-ben, a csehek a „nemzetiség (anyanyelv)” hibrid kategóriát használták, aminek az volt a világos üzenete, hogy az anyanyelv arra a csoportra vonatkozik, amelyből egy egyén *származik*, függetlenül jelenlegi nyelvhasználatától. A románok pedig úgy érezték, hogy alulreprezentáltak a magyar népszámlálásban, annak ellenére, hogy abban az „anyanyelv”⁴⁴ mutatót használták. Ezért a világháború utáni első, 1927. évi népszámlálásukban még ennél is explicitebben fogalmaztak, és a válaszdóktól azt kérték, hogy nevezzék meg „születés szerinti nemzetiségüket” (*naționalitatea de naștere*), teljesen mellőzve ezzel a nyelvre vonatkozó kérdést. Akárcsak az ausztriai csehek, a magyarországi románok is egy alacsonyabb státuszúnak számító nyelvet beszéltek, és a román nacionalisták nem tudták elfogadni azt a magyar állam által támogatott folyamatot, hogy a románok nyelvükben, következésképpen nemzetiségükben is elmagyarosodni látszottak.⁴⁵

⁴⁴ A magyar állam, amelynek az volt az érdeke, hogy feljegyezze a magyar nyelvűvé válást, a nyelvi asszimilációt, és ezzel növelje a magyart beszélők számát a királyságban, az „anyanyelv” kategóriát használta a „használt nyelv” helyett a népszámlálásban, viszont „előretekintő” módon. Az 1910-es magyar népszámláláshoz kiadott útmutató szerint „megtörténhet, hogy a gyermek anyanyelve különbözik az anyától, főként, ha az anyától különböző nyelvet sajátított el, akár az iskolában, akár más társadalmi kapcsolatokon keresztül, vagy mert a két szülőnek különböző az anyanyelve.” (Van Gennep, Arnold: *Traité des nationalités...*, i.m., 1992 [1922], 109.)

⁴⁵ Az 1880 és 1910 közötti magyar népszámlálások idején Románia független állam volt, de Erdély, a vitatott helyzetű tartomány, amelyet történelmileg magyarok és románok egyaránt laktak, Magyarországhoz tartozott. Az I. világháború után jelentős magyar népességgel együtt Románia részévé vált a Trianoni Békeszerződés értelmében. A gyakorlatban az asszimiláció, a magyar nyelvűvé válás, ahogyan azt a magyar népszámlálás feljegyezte, sokkal kevésbé volt jelentős a románok körében, mint a németek, a zsidók vagy a szlovákok esetében.

A nacionalista diskurzus szovjet kisajátítása

Miután a csehek és a románok maguk irányíthatták nemzeti alapú utódállamaikat, olyan helyzetben voltak, hogy népszámlálásaikban meghonosíthatták saját, visszafelé tekintő nemzetiségfogalmukat. Meglepő azonban, hogy ezt a fogalmat az újonnan megalakult szovjet állam népszámlálásaiba is bevezették, annak ellenére, hogy a szovjet központi állam legtöbb tisztviselője oroszajkú volt, és a nemzetiség feljegyzése pedig az állam nem oroszul beszélő kisebbségeinek állt érdekében.

Az 1860-as városi összeírásokban és az 1897-es egyetlen birodalmi népszámlálásban a cári Oroszország a válaszdók „anyanyelvét” jegyezte fel. Akárcsak az akkori Kelet-Európa más részein, az orosz népszámlálás sem kérdezett rá közvetlenül a (kulturális) nemzetiségre, bár a nyelvi kategóriát többnyire a nemzeti hovatartozás reprezentációjának tekintették, legalábbis Oroszország „európai” részét illetően. Valójában a népszámlálási útmutatók világosan kimondták, hogy nyelv alatt nemzetiséget kell érteni, és a nyelvi adatokat összegző népszámlálási táblázatokban gyakran a „nemzetiség” címkét használták.⁴⁶

A bolsevikok nem gondolták, hogy a nemzeti identitás majd túléli a szocializmust. Rövidtávon azonban megosztottak voltak abban a tekintetben, hogy miként közelítsék meg a nemzetiség kérdését. Lenin azzal érvelt, hogy a sovinizmus (nemzeti megaláztatás) pszichológiai sebei valóságosak, és a szovjet államnak be kell gyógyítania ezeket annak érdekében, hogy a nemzetiségi kérdés jelentéktelenné váljon. Úgy gondolta, hogy minden kulturális nemzetnek teljes egyenlőséget kell biztosítani, ami egyebek mellett azt is jelentette, hogy saját nyelvüket használhatták a közintézményekben. Ugyanabból a téves feltételezésből indult ki, ami az osztrák birodalmi politikát is meghatározta, és amire az ún. „osztrák-marxisták” alapozták a nem területi alapú kulturális autonómiáról szóló terveiket a századfordulón. Lenin meg volt győződve arról, hogy a kultúrát teljesen el lehet választani a politikától: a nemzetiségeknek adott teljes kulturális autonómia majd csírájában elfojtja a nacionalizmust egyszer és mindenkorra.⁴⁷

⁴⁶ Blum, Alain – Gousseff, Catherine: *Les nationalités...*, i.m., 1997, 56.

⁴⁷ Connor, Walker: *The National Question...*, i.m., 1984.

A szovjet cenzus-hivatalnokok arra a lenini diskurzusra alapoztak, miszerint a nemzetiségek a cári Oroszország áldozataul estek, és úgy gondolták, hogy az „oroszosítást” vissza kell fordítani.⁴⁸ Azok a néprajzkutatók, akikkel a népszámlálás előkészítése során konzultáltak, tulajdonképpen bizonytalanok voltak afelől, hogy egyáltalán lehetséges-e „szubjektív” vagy „objektív” módon feljegyezni a nemzetiséget, vagyis hogy a nemzetiséget a válaszó saját értelmezésére kell-e bízni, vagy pedig a kérdezőbiztos állapítja meg az adott személy elődeinek nemzetiségéből levezetve azt. A nem orosz elit, főként az ukránok nyomására, az utóbbi mellett döntöttek a népszámlálás során. Hirsch leírja, hogy 1926 februárjában, röviddel az első szovjet népszámlálás előtt, a IV. Unió Statisztikai Konferencián az ukrán küldöttek hajthatatlanok voltak abban, hogy csak végső esetben „hagyatkozzanak a válaszó öntudatára”. Az ukránok attól tartottak, hogy a „kétséges nemzetiségű” ukránok – parasztok, oroszajkú munkások – esetleg nem ukrán nemzetiségűnek vallják majd magukat. Az ő nemzetiségüket tehát a nyelvükből kellett kikövetkeztetni, attól függetlenül, hogy egy válaszó hogyan *vélekedett* egy adott nemzetiséghez való tartozásáról.

Azáltal, hogy úgy legitimálta magát, hogy kimondta a domináns orosz csoporttal való asszimiláció nem legitim voltát, a korai szovjet állam ugyanahhoz a diskurzushoz folyamodott, amely az Osztrák-Magyar Monarchia nacionalistái között is elterjedt volt, és ugyanazokat a megoldásokat választotta, mint ők a hatalomra lépés pillanatában: feljegyezték az anyanyelvet és az állampolgárok nemzetiségét *egyaránt*. Ezt a döntést ösztönözte az a felismerés is, hogy Közép-Ázsiában, a Kaukázus térségében és Szibériában, ahol a legtöbb vernakuláris nyelv nem volt standardizálva – azaz esetükben hiányzott az ábécé, a közös (írásban rögzített normatív – *a szerk. megj.*) nyelvtan és az irodalom – a nyelv nem volt megfelelő mutatója az etnikai hovatartozásnak.⁴⁹ A szovjet időszak előtti Közép-Ázsiában használtak nem orosz irodalmi nyelveket – arab, csagatáj, török –, de a szovjetek szerint ezek a tágabb nyelvi közösségek több „nemzetet” foglaltak magukba (kazahokat, üzbégeket stb.), és úgy döntöttek, hogy ezeknek az új nemzeteknek a nyelveit standardizálni kell. Az, hogy a nyelvből következtessenek a

⁴⁸ Hirsch, Francine: *The Soviet Union as a Work-in-Progress...*, i.m., 1997, 255.

⁴⁹ Uo., 259.

nemzetiségre, akárcsak a 19. századi Ausztriában, Poroszországban és a cári Oroszország európai területein, nem tűnt praktikusnak. A Szovjetunió nem európai részeire vonatkozóan a néprajzkutatók etnikai sajátosságok alapján összeállították egy listát a hivatalos nemzetiségekről. A nyelv csak később, retrospektív módon lett a nemzetiség fő jelölője, azután, hogy a nyelvek tucatjainak államilag szponzorált standardizálása zajlott le az első szovjet népszámlálást követően.⁵⁰

Azáltal, hogy a nyelvet és a nemzetiséget külön regisztrálták, miközben a szovjet nemzetiségi politika központi tana szerint minden nemzetiségnek szükségszerűen külön nyelve volt, lehetővé tették egy nyelv alapján definiált nemzetiség megállapítását, ez a nyelv azonban különbözött a ténylegesen használt nyelvtől. Egy nő, aki ukránul beszélő szülőktől származott, otthon oroszul beszélt, ukránul pedig csak nehézkesen tudott, ukrán nemzetiségűnek vallhatta magát, annak ellenére, hogy az ukrán nemzetiség feltételezi az ukrán nyelv ismeretét, ami (a fenti logika szerint – *a szerk. megj.*) ennek az identitásnak egyik meghatározó jegye. Az orosz birodalmi népszámlálásban, ahol a nemzetiséget a nyelvből következtették ki, ezt a nőt orosznak sorolták volna be. A feljegyzett nyelv és a feljegyzett nemzetiség szétválását, elkülönülését további két állami gyakorlat is intézményesítette. Először is a népszámlálási útmutatók soha nem tisztázták, hogy az „anyanyelv” kategória, amelyet a nyelvre vonatkozó kérdésben használtak, mire is vonatkozik. A szovjet kutatók szerint sok válaszadó „nemzetiségének nyelveként” értelmezte azt, függetlenül attól, hogy mennyire folyékonyan beszélt a szóban forgó nyelvet.⁵¹ Másrészt a belföldi útlevelek (személyazonossági iratok), amelyeket 1932-ben vezettek be, tartalmaztak egy állandó „nemzetiség” kategóriát. A gyermekek át kellett, hogy vegyék szüleik nemzetiségét, és csak abban az esetben választhattak nemzetiséget, ha egyes házasságból származtak.⁵²

⁵⁰ Mivel a „nemzeti” öntudat még eléggé kialakulatlan volt, főként Oroszország európai részén kívül, az 1926-os népszámlálásban egy olyan kategóriát használtak (*narodnost*), amelynek az orosz nyelvben sokkal inkább etnográfiai konnotációja van, mivel a helyi szokásokat tükrözi, és nem nemzeti, ami inkább egy kulturális nemzethez való tartozás tudatosságát feltételezné. Az ezt követő népszámlálások már az utóbbi jelentésű terminust használták (*natsional'nost*).

⁵¹ Silver, Brian D.: *The Ethnic and Language Dimensions...*, i.m., 1986, 88.

⁵² Zaslavsky, Victor – Yuri Luryi: *The Passport System in the USSR...*, i.m., 1979.

A szovjet népszámlálási politika így a nacionalisták álmának megvalósulását jelentette. Az 1989-es utolsó szovjet népszámlálás számadatai szerint az ukránok tették ki az Ukrán Szovjet Köztársaság népességének 72 százalékát, amelynek 12 százaléka az orosz vallotta anyanyelvének. Ha a Szovjetunió ehelyett a „használt nyelv” kategóriát választotta volna, ahogyan azt a háború előtti Ausztriában is tették, és feltételezte volna, hogy a nyelv a nemzetiség megfelelője, amiben az európai statisztikusok is megegyeztek a Nemzetközi Statisztikai Kongresszus ülésein, akkor az ukránok aránya a népesség számának felére csökkent volna. Több felmérést is végeztek az 1990-es években, amelyek azt mutatták, hogy az ukrán állampolgároknak körülbelül fele otthon főként az orosz használja.⁵³ Nyilvánvaló, hogy semmi esély nincs arra, hogy az ukrán népszámlálást végző hatóságok valaha is az osztrák kategóriát alkalmazzák.

Belgium: amikor a számlálás már nem lehetséges

A belga eset annak a hiedelemnek az ellenpéldája, hogy a keleti és a nyugati nacionalizmusok között ég és föld a különbség. A belga népszámlálások körüli viták kimenetele formailag különbözött a két világháború közötti Csehszlovákia vagy a Szovjetunió esetétől, mivel a nyelvi kérdést teljesen elhagyták a népszámlálásból, ahelyett, hogy egy nemzetiségre vonatkozó kérdéssel egészítették volna ki azt. Ennek ellenére a nacionalista csoportok követelései meglepően hasonlóak voltak. Belgiumban, akárcsak Bohémiában vagy Ukrajnában, a nyelvi asszimiláció azoknak a népeknek (flamandoknak, cseheknek, ukránoknak) a kárára történt, akik körében akkoriban volt jellemző a nacionalista mozgalmak megerősödése. Mindhárom eset hasonló annyiban, hogy az asszimiláció census általi rögzítését, függetlenül az azt jelző (nyelvi vagy nemzetiségi – *a szerk. megj.*) mutatótól, nem tartották legitimnek.

A 19. század végén Belgiumban a francia nyelv örvendett nagyobb tekintélynek, és a flamand burzsoázia egyre inkább a franciát használta otthon. Ez azt jelentette, hogy kisebb francia csoportok alakultak ki a történelmileg homogén, flamandajkú

⁵³ Arel, Dominique: *The Temptation of the Nationalizing State ...*, i.m., 1995.

Flandriában, Belgium északi részén, akárcsak Brüsszelben, a belga fővárosban, ami a nyelvi határvonal flamand oldalán helyezkedik el. Délen csak a franciát vagy annak egy nyelvjárását (a vallont) lehetett hallani. 1866-tól a belga népszámlálások a francia és flamand *nyelvtudásra* kérdeztek rá. (Továbbá a németre is, amelynek beszélői a népesség egy százalékát tették ki.) Az eredmények tehát kimutatták az egynyelvűek és a kétnyelvűek arányát. Egy adott nyelv beszélőinek számát az (adott nyelvet beszélő) egynyelvűek és kétnyelvűek számának összege képezte. A helyzet érdekessége azonban az volt, hogy a kétnyelvűek szemmel láthatóan inkább Flandriában éltek, beleértve Brüsszelt is. Ez azért volt így, mert azoknak, akik az otthon franciául beszélő családokból származtak, nem állt érdekükben megtanulni az alacsonyabb státuszú flamandot. Ennek következtében a kétnyelvűséget a francia nyelv flandriai térhódításával azonosították.⁵⁴ Az állami statisztikusok másik bevett gyakorlata az volt, hogy kizárólag az egynyelvűekre összpontosítottak, mivel a flamandról a franciára történő nyelvi identitásváltásnak köszönhetően a holland egynyelvűek száma csökkent, a francia egynyelvűek száma pedig nőtt.

A flamand nacionalisták nyomására az 1910-es népszámláláshoz egy nyelvi kérdést is hozzáadtak, amely azt kérdezte a válaszadóktól, hogy melyik „nyelvet használják leggyakrabban”. Ez lehetővé tette a flamandok számára, hogy azonosítsák azokat a kétnyelvűeket, akik még megtartották első nyelvükként a flamandot. Hosszútávon azonban ez keveset ért, és nem állította meg a flamandok nyelvi asszimilációját, francia beszélővé válását. Flandria nagy részén, távol Brüsszeltől, visszafordították az asszimilációs folyamatot. Ez az 1932-es kiegyezés következtében történt, amely Flandriában és Vallóniában bevezette a területi egynyelvűséget, kivéve Brüsszelt, amely az egynyelvű Flandriában egy hivatalosan „kétnyelvű” (de tulajdonképpen egyre inkább francia) enklávét képezett. A törvény kimondta, hogy a Brüsszelen kívül eső körzetek, amelyek a hivatalosan a flamand egynyelvű Flandriához tartoztak, hozzacsatolhatók a kétnyelvű Brüsszelhez abban az esetben, ha a népszámlálási adatok azt mutatják, hogy többségében franciául beszélők lakják.

⁵⁴ Van Velthoven, Harry: *The Process of Language Shift in Brussels...*, i.m., 1987, 37.

Flandria többi részével ellentétben Brüsszelben az asszimiláció előrehaladását nem fordították meg. A flamand nacionalistáknak nem sikerült bevezetni a népszámlálásba egy anyanyelvre vonatkozó kérdést a flamand háttérű brüsszeli szülők ellenállása miatt, akik szívesen vették át a magasabb státuszú franciát.⁵⁵ Azáltal, hogy összekapcsolták a francia nyelv hivatalos státuszát a népszámlálási adatokkal, miközben egy olyan mutatót (nyelvhasználat) használtak, amely lehetővé tette a nyelvi identitásváltást, a belga politikai döntéshozók akaratlanul is Brüsszel külvárosának hivatalos nyelvpolitikájáról szóló népszavazással alakították át a következő (a háború miatt később sorra kerülő) népszámlálást⁵⁶. Rengeteg flamand származású belga gondolkodott „előrelátóan” azáltal, hogy a francia nyelvvel azonosult, mivel azt *szerették* volna, hogy gyermekeik ezt a nyelvet használják a közéletben.

Amikor a sokat késő 1947-es népszámlálás eredményei kimutatták, hogy több, Brüsszel hivatalos határain kívül eső körzet is francia többséget szerzett, és ennek következtében az egynyelvű Flandriától le kellett választani, a probléma politikailag tarthatatlanná vált. Míg Kelet-Európában a nyelvi asszimilációt azzal leplezték, hogy a nemzetiség primordiálisan értelmezett mutatójára tértek át, Belgiumban az volt a megoldás, hogy felhagytak azzal, hogy rákérdézzenek a nyelvre, és ezzel egyszer s mindenkorra befagyasztották az állam nyelvi határait, ezzel pedig Brüsszelét is. A megszámlálásnak való ellenszegülés a külföldi és flamand bevándorlók folyamatos francia asszimilációját leplezte Brüsszelben és Brüsszel körül.⁵⁷

⁵⁵ Az 1960-as években végzett felmérések szerint, ha a közép-keleti és afrikai bevándorlókat leszámítjuk, akkor Brüsszel lakosságának fele flamand származású, annak ellenére, hogy legfeljebb 30 százalékuk beszéli azt elsődleges nyelvként (McRae, Kenneth D.: *Conflict and Compromise in Multilingual Societies...*, i.m., 1986). Becslések szerint a holland beszélők száma Brüsszelben 10 és 15 százalék között mozog, ha leszámítjuk azokat, akik nem állampolgárok.

⁵⁶ Lévy, Paul M. G.: *La querelle du recensement...*, i.m., 1960, 138.

⁵⁷ A francia beszélők számának arányát Brüsszelben jelenleg 80-90 százalékra becsülik (Verdoodt, Albert F.: *Présentation...*, i.m., 1997.). Ez az arány talán magasabb is, ha figyelembe vesszük azokat a nem állampolgár észak-afrikai bevándorlókat is, akik a lakosság akár 30 százalékát is alkothatják, mivel gyermekeik nagy részét francia iskolába írták (Herremans, Maurice-Pierre: *Le fait bruxellois...*, 1997.) Az utóbbi négy évtizedben több, Brüsszel külterületén található körzet is feltehetően francia ajkú többséget szerzett. Ezek a hivatalosan egynyelvű Flandria részét képezik.

Quebec: merre tartanak az idegennyelvűek?

A kanadai népszámlálásokban már régóta rákérdeztek az emberek „anyanyelvére”. A kérdés nem képezte politikai vita tárgyát, mivel Quebecben a francia kanadaiak asszimilációja igen csekély mértékű volt. A nagyon magas születési aránynak köszönhetően a francia kanadaiak képesek voltak ellenállni az angol anyanyelvűek folyamatos Quebecbe áramlásának, és a francia anyanyelvűek tömeges elvándorlásának New Englandba, megőrizve Quebec népességén belüli 80 százalékos arányukat egészen az 1960-as évekig. Quebec modernizációja azonban oda vezetett, hogy akárcsak másutt nyugaton, a születési ráta drasztikus mértékben, a népességszám megtartását sem biztosító szint alá csökkent. Quebecnek szüksége volt nemzetközi bevándorlóra ahhoz, hogy fenntartsa népességének számát.

Mivel a francia alacsonyabb státuszú nyelv volt Quebecben, a legnagyobb cégek pedig többnyire angol anyanyelvűek tulajdonában voltak, egészen addig a bevándorlók az angol nyelvi asszimilációt választották, meghaladva a négy az egyhez arányt. A quebeci nacionalisták nyelvi projektje arra irányult, hogy visszafordítsák az asszimilációs tendenciát, és arra biztassák a bevándorlókat, hogy fő nyelvként a franciát sajátítsák el az angol helyett. Ennek érdekében kulcsfontosságú intézkedés volt az 1977-es nyelvtörvény iskolázatásra vonatkozó, vitatott cikkelye, amely kimondta, hogy azoknak a gyermekeknek, akiknek a szülei nem részesültek Kanadában angol nyelvű oktatásban (gyakorlatilag ez vonatkozott valamennyi nemzetközi bevándorlóra), francia iskolába kell járniuk, egészen a főiskola szintjéig.

A népszámlálás szempontjából a legfontosabb mutató az „otthoni nyelv” lett, vagyis az a nyelv, amit elsődlegesen otthon használtak. 1971-ben az anyanyelvi kérdést kiegészítették ezzel a kategóriával. A két mutatóból kapott adatok összehasonlítása révén a demográfusok fel tudták mérni az asszimilálódó, azaz nyelvcsere következtében angol vagy francia nyelvűvé vált bevándorlók arányát. Az elmúlt húsz évben a népszámlálási adatok minden egyes közzététele bizonyos fokú politikai feszültséget eredményezett, mivel a francia nacionalistákat aggasztja az általuk az „idegen nyelvűek” (az a népesség, akiknek az anyanyelve sem nem a francia, sem nem az angol, azaz a bevándorlók; az eredetiben: „*allophones*” -

a szerk. megj.) túlságosan lassú „integrációjaként” (amin valójában asszimilációt értek) értelmezett folyamat, valamint az angol nyelv folytatódó „uralma”. Az adatok közelebbi vizsgálata azonban azt mutatja, hogy azoknak az 1977 után érkező bevándorlóknak a körében, akik már asszimilálódtak, vagyis a franciát vagy az angolt nevezik meg otthon beszélt elsődleges nyelvként, 70 százalék a franciához asszimilálódnak aránya. Ez rendkívüli sikeres visszajára fordítása az egy generációval korábban jellemző trendnek.⁵⁸ Mivel a tényleges összesített számok továbbra is alacsonyak, a legtöbb 1977 után érkező bevándorló pedig továbbra is származási nyelvét vallja az otthon beszélt elsődleges nyelvnek, a francia közvélemény nem úgy érzékeli, hogy ez a tendencia kedvező lenne.⁵⁹

Ennek az észlelési különbségnek, amelyet részben egy félrevezető népszámlálási kérdés okozott, jelentős politikai következményei vannak, mivel további támogatást jelent a szeparatista pártnak, amely nagyon közel került ahhoz, hogy megnyerjen egy népszavazást 1995-ben. Veltman⁶⁰ szerint az otthon beszélt nyelvre vonatkozó kérdés egy olyan nyelvi képet ábrázol, amely az *előző generációra* volt jellemző. Ez azért van így, mert a bevándorló szülők gyermekei, akik még mindig otthon laknak, származási nyelvüket adják meg otthon beszélt nyelvként, mivel ezt használják a szüleikkel. Más felmérések azonban azt mutatják, hogy a második generációs bevándorlók közül sokan egymás között, a testvérekkel vagy a barátokkal való interakcióban már egy másik nyelvet használnak, a franciát vagy az angolt. Ez a nyelv válik az ő „otthoni nyelvükké”, miután elköltöznek a szülői házból. 1977 óta a

⁵⁸ Norris, Alexander: *English: It's Where You Live...*, i.m., 1999.

⁵⁹ Számos nyelvi statisztikára szakosodott frankofón demográfus arra összpontosít, hogy összességében ötből három idegen (nem francia és nem angol) anyanyelvű, aki nyelvet cserél, az angol nyelvet választja. Ez az adat azonban megtévesztő, mivel tartalmazza azokat az 1977 előtt érkezett más anyanyelvűeket is, akik angol oktatásban részesültek. Közismert érv az is, hogy a Montreal szigetén élő franciák aránya hamarosan a lakosság 50 százaléka alá esik, ha az „idegennyelvűek” és a magukat angol nyelvűnek vallók számát összeadjuk (Norris, Alexander: *English...*, i.m., 1999.) Ez önkényesen kizárja a Montreal déli és északi partvidékén található, túlnyomórészt francia önkormányzatokat, és azt feltételezi, hogy a montreali „idegennyelvűek” többsége nem fog franciára váltani, holott a népszámlálások és más felmérések adatai ennek az ellenkezőjét mutatják.

⁶⁰ Veltman, Calvin: *The Interpretation of the Language Questions...*, i.m., 1986.

második generációs bevándorlók többsége leginkább a franciát használja a kortársakkal való kommunikációban, nem pedig az angolt. Ez azt jelenti, hogy az „1977-es törvény gyermekeinek” összesített száma, akik már francia nyelvűekké váltak az asszimiláció során, sokkal magasabb, mint ahogyan azt a népszámlálás kimutatta.⁶¹

Ezeknek a számoknak a tudatosítása valószínűleg enyhítené a francia quebeciek kulturális aggodalmát, és nagy valószínűséggel csökkentené a függetlenségi törekvések széleskörű támogatottságát. A felmérések ugyanis azt mutatják, hogy Quebecben a francia nyelv sorsa iránti aggodalom továbbra is fontos, magyarázó erejű változó a függetlenséget támogató szavazatok esetében.⁶² Ennek ellenére a jelenlegi nacionalista diskurzus visszatérő témája, hogy az idegennyelvűek franciásítása riasztóan lassú ütemben halad. Bizonyos értelemben a nacionalisták *visszafelé tekintő* hajlama rávetül a bevándorló közösségekre, akikről úgy érzékelik, hogy makacsul ragaszkodnak saját kultúrájukhoz és nyelvükhöz a francia kárára. Azt a félelmet, hogy Montreal szigete elveszíti a francia többséget, arra az elképzelésre alapozzák, hogy más nyelvek fognak teret nyerni egy olyan kontextusban, ahol a francián és az angolon kívül más nyelv nem versenget a nyilvánosság teréért. A helyzet iróniája az, hogy a népszámlálási kérdőív feletti kontroll a kanadai hatóságok kezében van, de ők továbbra is egy olyan kérdést használnak, amellyel tulajdonképpen aláássák saját ügyüket.

⁶¹ Míg az „otthon beszélt nyelvre” vonatkozó kérdés alábecsülheti a franciával való asszimiláció ütemét, addig az „anyanyelvre” vonatkozó kérdés a franciaajkúak angolra váltásának ütemét becslheti alá. Charles Castonguay (*Evolution de l'assimilation linguistique au Québec...*, i.m., 1997) demográfus szerint, mivel a népszámlálás útmutatója alapján az „anyanyelv” az az „első nyelv, amit (a beszélők – a szerk. megj.) a mai napig értenek”, az elangolosodott franciák bizonyos arányát a népszámlálási statisztikák nem tudják kimutatni. Ez azonban nagyrészt a Quebecen kívül élő kanadai franciákra vonatkozik, akik körében az asszimiláció aránya viszonylag magas. Quebecben viszont a francia beszélők esetében az angolra való áttérés, a nyelvi asszimiláció mindig is nagyon alacsony volt.

⁶² Castonguay, Charles: *Evolution de l'assimilation linguistique...*, i.m., 1997, 473.

Népszámlálás, nyelv és területiség

A nacionalista diskurzus egy terület, a „szülőföld” fölötti történelmi „tulajdonjogra” hivatkozik. Ezt az igényt az elsőként letelepedők jogára alapozza egy kulturálisan elkülöníthető csoport: a nacionalista mitológia szerint „aki előbb jött”, annak szuverén jogai vannak a terület fölött.⁶³ Ez azt feltételezi, hogy a kulturális nemzet tagjainak mindig voltak és vannak kulturális (etnikai) jegyei, amelyek megkülönböztetik őket más nemzetektől. Ezért a nacionalisták számára létfontosságú, hogy megrajzolják saját csoportjuk etnikai térképét. Politikai szempontból ez azt a törekvést jelenti, hogy biztosítsák, hogy az általuk igényelt területeken *többségben* legyenek a nemzet vélt tagjai. A népszámlálás egy olyan kulcsfontosságú eszköz, amely „bizonyítja” ezeknek a többségeknek a legitim létezését, a nyelv pedig ebben egy kritikus változó.

A legélesebb viták a népszámlálásról a határterületeken zajlanak. Megtörténhet, hogy ezeken a területeken a népesség, két határ menti nyelv keverékét beszéli, és/vagy a standardizált nyelvnek egy olyan nyelvjárását, amelyre a nacionalisták „saját” nyelvük részeként tekintenek. Az, hogy kívülről próbálják meghatározni „igazi” nemzeti identitásukat, önmagában vitatható. Ennek egy klasszikus példája volt a lengyel határ mentén fekvő Teschen vidéke a két világháború közötti Csehszlovákia esetében. Az 1910-es utolsó osztrák népszámlálás alapján ez a vidék háromnyelvű volt. Ami a lakosság használt nyelvét illeti (*Umgangssprache*), többségben voltak a lengyelek (48,5 százalék), egy számottevő kisebbséget képeztek a csehek (39,5 százalék), és növekvőben volt a németek száma (12 százalék). Tizenegy évvel később, amikor a csehek elvégezték első népszámlálásukat, a tescheni cseh lakosság száma 65,1 százalékra nőtt. Mivel ezt a látványos növekedést nem lehetett megmagyarázni a háború alatti migrációval, a lengyelek azt állították, hogy ezek az adatok a cseh népszámlálók által elkövetett számtalan szabálytalanság eredményei.⁶⁴

Részben bizonyára koholmányok is voltak, mivel a megkérdezettek válaszát sokszor maguk a számlálóbiztosok diktálták. Egészében véve azonban ez a diszkrepancia valószínűleg sokkal inkább összefügg azzal, hogy a csehek hogyan

⁶³ Horowitz, Donald R.: *Ethnic Groups in Conflict...*, i.m., 1985.

⁶⁴ Paul, Ellen: *Czech Teschen Silesia...*, i.m., 1998.

konceptualizálták nemzeti identitásukat. Az osztrák Teschenben a legmagasabb presztízsű nyelv a német volt, azt követte a lengyel, majd a cseh. Ennek köszönhetően a nyelvi identitásváltás a német és a lengyel irányába mozdult el a cseh kárára. Az 1921-es cseh népszámlálásban, ahogyan azt már korábban is láttuk, a cseh hatóságok azáltal, hogy a „nemzetiség (anyanyelv)” visszafelé tekintő jelölőjéhez folyamodtak, és a *csoport* nyelvét hangsúlyozták, nem pedig azt a nyelvet, amelyet az egyén ténylegesen használt. Ugyanakkor az a tény, hogy ekkor már a cseh volt az állam nyelve, sokakat arra ösztönözhetett, hogy csehként azonosítsák magukat, mivel akkor már úgy tűnt, hogy valószínűleg a cseh lesz a társadalmi mobilitás nyelve.

Világosan látható, hogy a cseh állam legitimálni akarta egy etnikailag vegyes lakosságú határterület feletti fennhatóságát, és szükségét érezte annak, hogy egy olyan népszámlálási kérdést használjon, amely révén maximalizálni tudja a csehek létszámát. Ez főként Csehszlovákia német nyelvű határterületére vonatkozott, ahol a csehek már több, mint négy évtizede törekedtek a nyelvi térhódításra.⁶⁵ A Versailles-i Konferencián a csehek történelmi okok alapján sikeresen kikövetelték saját államuk részére a Szudéta-vidéket. Emellett eltökélték a cseh nyelv elterjesztését ebben a régióban annak érdekében, hogy megerősítsék a terület feletti fennhatóságukat, hiszen végső soron a Szudéta-vidék átadása jelentősen sértette azt a „nemzetiségi elvet”, amely szerint az új kelet-európai államok határai meg kell, hogy feleljenek az ott letelepedett népesség etnikai (nemzetiségi) szerkezetének.

Az iparosodás előtt Bohémiában a különböző nyelvi közösségek teljesen el voltak különülve egymástól. A németajkúak a határterületek nyugati-északi peremvidékén éltek (a későbbi Szudéta-vidéken), valamint a hátszág nagyobb városi centrumaiban, mint például Prágában, míg a cseh nyelvűek vidéki, falusi területeken éltek. Az iparágak a német területeken kezdtek el kialakulni, ami a cseh parasztok gyárak irányába történő „természetes” elvándorlását indította el, potenciálisan megzavarva ezzel a „nyelvi határvonalat”. A Szudéta-vidéki németek arra számítottak, hogy az újonnan érkezők majd nyelviileg asszimilálódnak, miközben a születőben levő cseh nemzeti

⁶⁵ Cornwall, Mark: *The Struggle on the Czech-German Language Border...*, i.m., 1994.

mozgalom eltökélte, hogy egy egészen a határig tartó nyelvi sávot ékel be annak érdekében, hogy legitimálja területi igényét Bohémia egészére.

Ez az a változó nyelvi határ, amely annyira vitatottá tette az osztrák népszámlálást. Minden egyes falu vagy város esetét, amely a beszélők arányát tekintve „átbillent” a cseh oldalra, mindkét fél sorsdöntő eseményként tartotta számon.⁶⁶ Ez óhatatlanul politikai agitációt eredményezett a népszámlálást megelőző hónapokban, a cseh és a német szövetségek azon fáradoztak, hogy a kétnyelvű válaszadók tudatában legyenek annak a ténynek, hogy az a döntésük, hogy a csehet (vagy a németet) választják használt nyelvként (*Umgangssprache*), a közeljövőben rendkívüli hatással lehet közösségük fennmaradására a településen és a régióban. A népszámlálásra való előkészület egy olyan választási kampányhoz kezdett hasonlítani, ahol az ellenfelek minden egyes „szavazatért” keményen megvívják. Ez a jelenség teljesen szemben áll azzal a vélekedéssel, amely szerint a népszámlálás „tudományosan objektív”.⁶⁷ A fent említett belga eset hasonló természetű volt. Az az eshetőség, hogy minden hollandul beszélő közösség átbillen a francia oldalra, ahogyan azt az állam hivatalos tényé tette a censzusok révén, nagyon nyugtalanító volt a flamand nemzeti mozgalom számára, és népszavazássá alakította át a népszámlálást.

Nyelvi közösségek gyakori politikai viharok nélküli együttélése lehetséges abban az esetben, ha van olyan elvárás, hogy a „nyelvi határokat” tiszteletben tartják. Ez azt jelenti, hogy azoktól, akik egy nyelvi „zónába” (körzetbe, tartományba) bevándorolnak, elvárják, hogy annak a térségnek a domináns nyelvéhez alkalmazkodjanak és nyelvileg asszimilálódjanak, és hogy ez a „természetes” folyamat ne legyen politikailag megkérdőjelezve. Ahogyan látni fogjuk, ez lényegében a svájci modell, ahol a népszámlálások az újonnan érkezők folyamatos asszimilációját, azaz annak a kantonnak a hivatalos nyelvére (a németre vagy a franciára) való áttérését mutatják, ahol letelepedtek. Amikor a nyelvi határ vonalra nem úgy tekintenek, mint ami sérthetetlen, mint például a régi Bohémiában és Brüsszelben 1960 előtt, akkor valószínű, hogy ki fog törni egy nemzeti konfliktus, és a népszámlálás, függetlenül attól, hogy milyen nyelvi kategóriát használ, csak súlyosbítja azt.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Brix, Emile: *Die Umgangssprachen in Altösterreich...*, i.m., 1982.

A háború előtti osztrák, porosz és magyar censusok nemzetiségi statisztikái fontos tényezők voltak abban, hogy a központi hatalmak miként húzták meg a határokat a háború utáni Kelet-Európában – kivételt képeztek az olyan térségek, mint a Szudéta-vidék és Bolzano (Dél-Tirol), ahol más stratégiai megfontolások játszottak közre. A porosz népszámlálás a lengyel nacionalisták bosszúságára elismerte a „mazurt” mint nyelvet Mazúriában, ami Kelet-Poroszország olyan határvidéke volt, amelyre Lengyelország és Németország egyaránt igényt tartott az I. világháborút követően. Lengyelország azzal érvelt, hogy a mazur valójában a lengyel nyelv egy dialektusa, ezért a mazurok lengyel nemzetiségűek, Mazúriát pedig a háború utáni Lengyelországhoz kellene csatolni. Németország pedig azzal érvelt, hogy a mazurok egy önálló és történelmileg Poroszországgal azonosított nemzetiséget alkotnak, ez pedig Mazúriát a háború utáni Németország legitim területévé teszi.⁶⁸

Mi volt hát az igazság? Mint a népszámlálás identitásra vonatkozó statisztikái esetében általában, az „igazság” egy politikailag motivált *kategorizáció*n belül egy csoport szubjektív alakuló önértékelésének eredményeként jön létre. A mazurok olyan nyelvváltozatot beszéltek, amely különbözött a standard lengyeltől, és a 19. század végétől német tannyelvű iskolába jártak. Gellert követve azt is mondhatnánk, hogy egy mazur/lengyel (nem standardizált nyelvű) népi kultúrából a német „magaskultúra” irányába tartó átmenetben voltak; és az utolsó porosz népszámlálások valóban egy erősödő német nyelvi asszimilációt mutattak ki körükben. Ezeket a „tényeket” azonban a lengyel nacionalisták nem tartották legitimnek, és a porosz állam lengyelek asszimilálását célzó intézkedéseinek eredményeként ábrázolták azokat. Ha Mazúriát Lengyelországhoz csatolták volna, ahogyan az később meg is történt 1945-ben, a lengyel népszámlálás nem adta volna meg a mazuroknak azt a lehetőséget, hogy „lengyelen” kívül bármi másnak vallhassák magukat hivatalosan. A központi hatalmak azonban úgy döntöttek, hogy népszavazást tartanak Mazúriában (ezt a lehetőséget Teschen és a Szudéta-vidék népességének nem adták meg), és azt kérdezték a mazuroktól, hogy Lengyelországhoz vagy Németországhoz szeretnének-e tartozni. Kilencvenkilenc százalékuk Németországot választotta. Ez olyan kivételesen ritka eset volt, amikor egy határvidék lakosságát, amelynek census-reprezentációja

⁶⁸ Blanke, Richard: *Polish-Speaking Germans?...*, i.m., 1999.

szögesen ellentétes igényekhez vezetett, egy sorsdöntő pillanatban egyértelműen megkérdőjelezte az identitásukról.

A kérdés azért volt világos, mert egyszerűen azt kérdezte a mazur lakosságtól, hogy *melyik államhoz szeretnének tartozni*, nem pedig azt, hogy miként definiálják (kulturális) nemzetiségüket. Lehet, hogy a mazurok nem tudták, kik is voltak valójában, ami a kulturális nemzetet illeti, azt viszont tudták, hogy nem érzik magukat „lengyelnek”, hiszen a Németországra adott nagy mennyiségű szavazat arra mutatott, hogy nem nemzeti kisebbségnek érezték magukat Németországban. Felső-Sziléziában is rendeztek egy népszavazást, melynek következményeként a térséget felosztották Németország és Lengyelország között. Becslések szerint annak a lakosságnak a 40 százaléka, akiket Lengyelország „lengyelként” tartott számon, a Németországhoz való csatlakozásra szavazott.⁶⁹

A határterületek „nemzetiségi” összetételére alapozott területi követelések nagyon hevesek voltak a két világháború közötti időszakban. Mielőtt még a nácik kiterjesztették volna befolyásukat a szláv területekre, módszeresen követeléseket fogalmaztak meg a németajkúak által lakott olyan területekre, mint például Bohémia (Szudéta-vidék) és Ausztria. Ezt a mintát követve a szovjetek is igényt tartottak nem orosz szovjet nemzetiségekre, mint például a kelet-lengyelországi ukránokra és fehéróroszokra, valamint a romániai Besszarábia „moldávjaira”. Sőt a náci Németország a Birodalom által közvetlenül irányított területekre telepített be olyan német történelmi közösségeket, mint a balti németek.⁷⁰ Egyik esetben sem kérdezték meg a helyi lakosságot arról, hogy ők mit szeretnének. A totalitárius államok a rendelkezésre álló népszámlálási adatok alapján azonosították a nemzetiségeket, és arra használták ezeket az adatokat, hogy érvényt szerezzenek expanziós törekvéseiknek.⁷¹

⁶⁹ Blanke, Richard: *Polish-Speaking Germans Under Polish Rule...*, i.m., 1994.; Tooley, T. Hunt: *National Identity and Weimar Germany...*, i.m., 1997.

⁷⁰ Labbé, Morgane: *'Race' et 'Nationalité' dans les recensements du Troisième Reich*, i.m., 1998.

⁷¹ A II. világháború ideje alatt a náci állam már nem hagyatkozott a népszámlálás nemzetiségi adataira, mivel ezek a válaszdók önbevallására alapultak. Ehelyett azokat az „objektív”, „faji” adatokat használták, amelyeket a titkosrendőrség gyűjtött össze és határozott meg (l. Labbé, Morgane: *'Race' et 'Nationalité'...*, i.m., 1998.).

Népszámlálás és nyelvi jogok

A népszámlálás kulcsfontosságú küzdőtere a reprezentáció politikájának.⁷² A népesség egy kritikus tömege tudatára ébredhet annak, hogy nemzeti kisebbséget alkothat egy adott területen, és kulturális sajátosságainak nyilvános használata érdekében mobilizálható. Egy nemzeti kisebbség nevében felszólaló politikai mozgalom elegendő politikai súlyra tehet szert ahhoz, hogy hatást gyakoroljon a közpolitikára. A nyelvi jogok gyakran lényeges követeléseik ezeknek a kisebbségeknek. A közélet számos területét érintik; ezek közül a két legfontosabb egyrészt az a nyelv, amelyet a hatóságokkal és az állami közigazgatással való hivatalos kommunikációban használnak, másrészt pedig az iskolákban használt nyelv.

Az államok elismerhetik vagy el is utasíthatják azt az elvet, hogy a kisebbségi nyelveket a hivatalos, államilag szabályozott színtereken használhassák. Törökország és Franciaország, hogy csak ezt a két szembeeső példát említsük, teljes mértékben elutasítja ezt az elképzelést. Törökország elismeri a vallási kisebbségeket, de a nyelvi kisebbségeket nem. A kurd anyanyelvű muszlim kurdokat következképpen nem tekintik kisebbségnek. Népszámlálásaikból tehát hiányoznak a nyelvre vonatkozó kérdések. Azokban az államokban, ahol elismerik a kisebbségi nyelvek létét, két elv érvényesülhet: a személyi elv, amely biztosítja a kisebbségi nyelv használatát a beszélő tartózkodási helyétől függetlenül; és a területiség elve, amely bizonyos területekre korlátozza a nyelvi jogokat.⁷³ A személyi elvet ritkán alkalmazzák, részben a vele járó magas adminisztratív költségek miatt. Az 1969-es kanadai Kétnyelvűségi Törvény formálisan bevezette ezt, azzal, hogy franciául és angolul is biztosította a szövetségi állami szolgáltatásokat az ország teljes területén (azzal a gyakorlati megszorítással, hogy a francia illetve az angol beszélők legalább 5 százalékban jelen legyenek az adott kétnyelvű körzetben). Quebecben azonban a Kétnyelvűségi Törvény hatása alig érződött, egyrészt azért, mert az kizárólag a központi állami hivatalokra vonatkozott, amelyek a tartományi intézményekhez képest kevésbé jelentősek, másrészt azért, mert a központi kormány végül úgy

⁷² Urla, Jacqueline: *Cultural Politics in an Age of Statistics...*, i.m., 1993.

⁷³ McRae, Kenneth D.: *The Principle of Territoriality ...*, i.m., 1975.

döntött, hogy nem létesít kétnyelvű körzeteket. 1977 óta Quebec, így a quebeci intézmények egyedüli hivatalos nyelve is a francia.

A területiség elve maga után vonhatja a hivatalos egynyelvűséget, de a kisebbségi jogok elismerését is az állam egy adott területén belül. Az első esetben egy térség állami iskoláiban és a közigazgatásban egyetlen nyelvet használnak annak ellenére, hogy az állam többi részén hivatalosan más nyelvek is használhatók. Ez az elv vezérli a svájci nyelvpolitikát: a kantonok, illetve a kisebb körzetek szintjén (a nyelvileg vegyes kantonok esetében) mindig egyetlen nyelv dominál. Egyetlen állami finanszírozású német nyelvű iskola sem működhet egy francia kantonban, és fordítva sem. Egy kanton közigazgatása kizárólag az adott kanton nyelvén működik. Az állampolgároknak megvan az a joga, hogy a Svájcban hivatalos három nyelv bármelyikét használják a szövetségi hatóságokkal való kommunikációban, viszont a tartózkodási helyük szerinti kantonban a napi hivatali ügyintézés egyetlen nyelven történik. Azoktól a svájciaktól, akik átköltöznek a nyelvi határ másik oldalára, *elvárják*, hogy nyelvileg asszimilálódjanak. Ezért van az, hogy Svájcban az anyanyelv fogalma megegyezik az *egyen pillanatnyilag* elsődlegesen használt nyelvével. Ez politikailag teljesen közömbössé teszi a népszámlálás nyelvre vonatkozó kérdését, pusztán igazolva a kantonok és körzetek folyamatos egynyelvűségét.

A területiség elve azonban nem kell, hogy egyet jelentsen a területi egynyelvűséggel. Napjainkban az olyan nemzetközi szervezetek, mint az Európa Tanács és az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) főként területi *többnyelvűségként* értelmezik ezt az elvet, amely alapján egy adott területen a nyelvi kisebbségeknek jogukban áll saját nyelvüket használni a nyilvános színtereken. Ez az értelmezés szükségszerűen magával vonja a hivatalos statisztikák felhasználását, mivel a kisebbségi nyelv beszélőinek egy meghatározott minimális száma szükséges ahhoz, hogy ennek a nyelvnek az államilag szabályozott színtereken való használata gyakorlati szempontból indokolt legyen. (Ahogyan azt már láttuk, gyakorlati okokból még a személyi elv is egy minimumot meghatározó küszöbértékhez kell, hogy folyamodjon.) Egy kisebbség megszámlálása eredendően konfliktust gerjeszthet a fentiekben kifejtett okok miatt. Azon túl, hogy ki számít egy kisebbség tagjának, felmerül az a kérdés is, hogy mi képez egy elfogadható küszöbértéket.

Mint minden másban, ami a censusok nyelvvel kapcsolatos politikáját érinti, nincs konszenzus abban sem, hogy hol húzódjon a „megfelelő” küszöb. A statisztikusok, akik a 19. században a Nemzetközi Statisztikai Kongresszus ülésein a nemzetiség kérdését tárgyalták, úgy gondolták, hogy az osztrákok 20 százalékos standardja lehetne a minta. A belgák viszont azt követelték meg, hogy egy nyelv (a gyakorlatban ez Flandriában a francia) beszélőinek aránya elérje a 30 százalékos küszöbértéket ahhoz, hogy az a nyelv az állampolgárok és az állami közigazgatás közötti interakcióban használható legyen, illetve egy 50 százalékos küszöböt kellett elérni ahhoz, hogy a belső közigazgatás egyedüli nyelveként vezessék be. Függetlenedésük óta a finnek a kisebbségi nyelv beszélőinek 10 százalékos küszöbét alkalmazták (amelyet később 8 százalékra csökkentettek) egy adott közigazgatási egység területén. Ez arra volt hivatott, hogy védje a svédek jogait a finn többségű településeken, azonban a migrációs folyamatok következtében ennek az lett a hosszú távú hatása, hogy a korábban egynyelvű svéd településeket kétnyelvűekké alakította, és ezáltal (paradox módon - *a szerk. megj.*) hozzájárult a svéd nyelv használatának fokozatos hanyatlásához Finnország egész területén.⁷⁴ A quebeciek egy 50 százalékos küszöb elérése esetén teszik lehetővé az önkormányzatoknak az angol nyelv használatát. Az Európa Tanács a Nemzeti Kisebbségek Védelméről szóló Keretegyezményben és a Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájában az államok belátására bízta a küszöbök meghatározását.

Tekintet nélkül a konkrét küszöbértékre, politikailag destabilizáló lehet az, ha az egyén azon jogát, hogy saját nyelvét használja az állammal való hivatalos kommunikációban, egy adott területen élő nyelvi csoport népszámlálás által generált számarányához köttjük. A belgák ezt nagy áldozatok árán tanulták meg a II. világháború után. Egy 1932-es törvény a külvárosi önkormányzatok Brüsszelhez csatolását attól tette függővé, hogy azok lakosságán belül a franciát „fő” nyelvüknek vallók többségbe kerüljenek. Mivel Flandria hivatalosan egynyelvű volt, Brüsszel pedig hivatalosan kétnyelvű (ahol a gyakorlatban a francia volt a hegemon nyelv), a többnyire francia Brüsszel folyamatos terjeszkedését a flamand nacionalisták a

⁷⁴ McRae, Kenneth D.: *Conflict and Compromise in Multilingual Societies...*, i.m., 1997.

szülőföld egyes területeit érintő veszteségként érzékelték. Az 1947-es eredmények azt mutatták, hogy számos további külterületi önkormányzat francia többséget szerzett (ez nagyrészt azzal magyarázható, hogy a flamand anyanyelvű lakosok illetve szülők a franciát kívánták használni a nyilvánosság nyelveként), és ez olyan vihart kavart, amely a nyelvi kérdésnek a népszámlálásból való eltávolításához vezetett, ahogyan azt már fennebb láthattuk.

A nyelvek nyilvános színtereken való használatának lehetnek az identitásra vonatkozó, illetve instrumentális céljai is. Azt például, hogy az egyén saját nyelvét használhatja a postán, úgy is lehet tekinteni, mint azt a természetes jogot, hogy szülőföldjének nyelvét használhatja, azét a területét, amellyel az ő nyelvi közössége azonosul. Hasonlóképpen értelmezhető az is, hogy a posta alkalmazottjaként az egyén saját nyelvét használhatja. Másokat ez lehet, hogy nem foglalkoztat, és az adott szituációban megfelelőnek tűnő nyelvet használják, bármelyik is legyen az. Amikor azonban a nyelvek nyilvános használatára vonatkozó, identitásra alapozott igények átpolitizálódnak, a népszámlálás óhatatlanul vita tárgyává válik. Egyes esetekben, mint például Törökországban, a küzdelem elsősorban a kisebbségi nyelvek elismeréséért zajlik, ami maga után vonná azok statisztikai reprezentációját a népszámlálásokban. Más esetekben, mint például a 19. század végi Ausztriában, elfogadták a kisebbségi nyelvek állami hivatalokban való használatának elvét, de megmaradtak a nézeteltérések azzal kapcsolatban, hogy a népszámlálásban hogyan regisztrálják a „nyelveket”. Olyan esetek is voltak, mint például Belgiumban, ahol végül elutasították ezt az elvet, amikor világossá vált, hogy az egyik nyelv szisztematikusan teret hódított egy másik kárára. Ezáltal a nyelvi rendszerek megszilárdultak.

Következtetések

A nyelv a nacionalista politika egyik erőteljes hatalmi eszköze, mivel egyszerre működik identitásszimbólumként, a társadalmi, gazdasági és politikai mobilitás kitüntetett eszközeként, illetve egy területi igény eszközeként. A modern korban az „anyanyelv” vagy erős érzelmeket vált ki, vagy pedig elhanyagolható egy másik nyelv javára, amelyet megfelelőbbnek tartanak az egyéni esélyek növelése szempontjából. Nyelvi alapú nacionalista konfliktus bármikor

előfordulhat, amikor a nyelvmegtartás irányába ható ösztönös visszatartó erő és a nyelvi asszimiláció irányába vonzó instrumentális megfontolások *egyaránt* jelen vannak és megosztanak egy beszélőközösséget, ahogyan az történt Ausztria-Magyarország cseh lakossága vagy a belgiumi flamandok esetében.

Az etnikai nacionalisták területi igényeiket etnikai különbségekre alapozzák, amelyek legtöbbször *nyelvi* különbségekre épülnek. Az, hogy a nemzet vélt tagjainak nyelvét regisztrálják, kulcsfontosságú eszköz lehet a területi igény megfogalmazása és legitimálása szempontjából. A népszámlálás az a nagyra becsült eszköz, amely „hivatalossá” teszi a nyelvi közösségek területi eloszlását. Eredendően politikai eszköz is, mivel az egyes kategóriák megválasztása politikai döntések eredménye. Mivel az identitás szubjektív értékelés terméke, „semleges” identitáskategória nincs, vagy legalábbis oximoron.

Egy népszámlálási nyelvi mutató megegyezést feltételez az elfogadható „nyelvi” kategóriákról. A porosz állam azt állította, hogy a mazurok egy önálló nyelvet beszéltek, a lengyel nacionalisták viszont nevétségesnek tartották ezt az állítást. Azonban minden nyelv standardizálása feltételezi azt a döntést, hogy annak során egyes nyelvjárásokat ki fognak választani (a standard alapjául – *a szerk. megj.*), míg másokat nem. Ezután ki kell választani magát a mutatót: legyen az akár az „első” nyelv (az elsőként, gyermekkorban elsajátított nyelv – *a szerk. megj.*), akár a használt nyelv (a leggyakrabban használt nyelv – *a szerk. megj.*). A censusok a nemzeti kontextustól függően *mindkét* helyzetet meg szokták ragadni az „anyanyelv” fogalmával. Az „anyanyelv” „objektív” asszimilációját, azaz annak felcserélését a „használt nyelvre” (lásd a 19. századi ausztriai csehek példáját), vagy egy „anyanyelv” asszimilációját, annak felcserélését egy másik „anyanyelvre” (lásd a 19. századi magyarországi románok esetét), a nacionalista erők illegitimnek ítélik, „elnyomó” állami politikák eredményeként értelmezve azt. Egy nyelvi alapú identitás „visszafelé tekintő” felfogása, mely szerint a valódi identitás nem más, mint az, ami az asszimiláció előtt vélhetően domináns volt, ellentmond az „előre tekintő” felfogásnak, amely akár az egyén jövőbeli nyelvi preferenciáját is előrevetítheti (mint a brüsszeli flamandok esetében a II. világháború után).

Ez nem azt jelenti azonban, hogy a nyelv szükségszerűen a népszámlálások égető kérdése. A nyelvi asszimiláció konszenzuális

REGIO 23. évf. (2015) 3. szám 5-45.

elvárása mentesíti a nyelvi kérdést a politikától. Ezt tapasztalta meg Svájc, ahol minden egyes népszámlálás kimutatta a francia és német kantonok nyelvi homogenizálódását. Ezt tapasztalták az Egyesült Államokban is, ahol a censusokban a nyelvi adatok gyűjtésének (ami az évek során oly sokszor változott, hogy az lehetetlenné tesz bármilyen diakrón szempontú kutatást) csekély politikai hatása volt, mivel a bevándorlók minden új hulláma folyamatos hajlandóságot mutatott az angolhoz való alkalmazkodásra, a nyelvi asszimilációra. Franciaországot is be lehetne sorolni ebbe a kategóriába, eltekintve attól, hogy ebben az esetben az asszimiláció társadalmi elvárása együtt járt a nyelvre vonatkozó cenzuskérdések *hiányával*. Amikor széthullik az a konszenzus, amely a nyelvi asszimilációt normális jelenségnek tekinti, vagy amikor ez a konszenzus eleve hiányzik, akkor nyitva áll a népszámlálások nyelvi kategóriáinak átpolitizálódása felé vezető út.

Fordította: Muszka-Pál Réka és Szalai Andrea

Irodalomjegyzék

- Arel, Dominique: The Temptation of the Nationalizing State. In: Vladimir Tismaneanu (ed.): *Political Culture and Civil Society in Russia and the New States of Eurasia*. Armonk, N.Y., M. E. Sharpe, 1995. 157–88.
- Blanke, Richard: Polish-Speaking Germans Under Polish Rule: Polish Silesia, 1922–1939. In: *Canadian Review of Studies in Nationalism*. 1994, 21. szám, 25–32.
- Blanke, Richard: *Polish-Speaking Germans? Language and National Identity among the Masurians*. Paper presented at the 4th Annual World Convention of the Association for the Study of Nationalities (ASN). New York, 1999 April 15–17.
- Blum, Alain – Gousseff, Catherine: Les nationalités dans les recensements russes et soviétiques. In: Jean-Louis Rallu – Youssef Courbage – Victor Piché (eds.): *Anciennes et nouvelles minorités*. Paris, National Institute of Demographic Studies (INED), 1997. 49–72.

- Böckh, Richard: Die statistische Bedeutung der Volkssprache als Kennzeichen der Nationalität. In: H. Haarmann (ed.): *Sprachenstatistik in Geschichte und Gegenwart*. Hamburg, Helmut Buske Verlag, 1974 [1866]. 41–186.
- Bohác, Antonin: Nationality and the New Czechoslovak Census. In: *Slavonic Review*. 1931, 10. szám, 105–15.
- Brix, Emile: *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen*. Wien–Köln–Graz, Hermann Böhlau Nachf., 1982.
- Brubaker, Rogers: *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996.
- Capotorti, Francesco: *Study on the Rights of Persons belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*. New York, United Nations, 1991 [1979].
- Castonguay, Charles: Evolution de l'assimilation linguistique au Québec et au Canada entre 1971 et 1991. In: *Recherches sociographiques*. 1997, 38. szám, 469–90.
- Cohen, Gary B.: *The Politics of Ethnic Survival: Germans in Prague, 1861–1914*. Princeton, Princeton University Press, 1981.
- Connor, Walker: *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*. Princeton, Princeton University Press, 1984.
- Connor, Walker: *Ethnonationalism. The Quest for Understanding*. Princeton, Princeton University Press, 1994.
- Cornwall, Mark: The Struggle on the Czech-German Language Border, 1880–1940. In: *English Historical Review*. 1994, 109. szám, 914–51.
- Crawford, James: *Hold Your Tongue: Bilingualism and the Politics of English Only*. Reading, Mass., Addison-Wesley, 1992.
- Durkovic, Svetlana: *Language Purification and Language of Purification in Croatia*. Paper presented at the ASN 4th Annual World Convention, New York, 1999 April 15–17.

- Garde, Paul: *Vie et mort de la Yougoslavie*. Paris, Fayard, 1992.
- Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*, Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 1983.
- Héran, François: La fausse querelle des catégories „ethniques” dans la statistique publique. <http://census.ined.fr>, “Le Débat,” 1998, 12 November.
- Herremans, Maurice-Pierre: Le fait bruxellois. In: *Recherches sociologiques*. 1997, 28. szám, 45–58.
- Hirsch, Francine: The Soviet Union as a Work-in-Progress: Ethnographers and the Category Nationality in the 1926, 1937, and 1939 Censuses. In: *Slavic Review*. 1997, 56. szám, 251–78.
- Horowitz, Donald R.: *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley, University of California Press, 1985.
- Kennedy, David M.: Can We Still Afford to Be a Nation of Immigrants? In: *The Atlantic Monthly* 1996, 278. szám, (November), 52–68.
- Kertzer, David I. – Arel, Dominique: Censuses, identity formation, and the struggle for political power. In: Kertzer, David I. – Arel, Dominique (eds.): *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*. Cambridge, Cambridge University Press, 2002. 1–42.
- Kleeberg, Rudolf: *Die Nationalitätenstatistik. Ihre Ziele, Methoden und Ergebnisse*. Thüringen, Thomas & Hubert, 1915.
- Kohn, Hans: *The Idea of Nationalism. A Study in Its Origin and Background*. New York, Collier-Macmillan, 1967 [1944].
- Kovacs, Alojse: La connaissance des langues comme contrôle de la statistique des nationalités. *Bulletin de l'Institut International de Statistique*. 1928, 23. szám, 246–346.
- Kymlicka, Will: *Multicultural Citizenship*. Oxford, Oxford University Press, 1995.
- Labbé, Morgane: Le projet d'une statistique des nationalités discuté dans les sessions du Congrès International de Statistique. In:

- Hervé Le Bras (ed.): *Démographie et politique*. Dijon, Presses Universitaires de Dijon, 1997. 127–42.
- Labbé, Morgane: ‘Race’ et ‘Nationalité’ dans les recensements du Troisième Reich. In: *Histoire & Mesure*. 1998, 13. szám, 195–223.
- Lerner, Ben: *Nationalism in Puerto Rico*. International Relations Program, Brown University, manuscript. 1999.
- Lévy, Paul M. G.: *La querelle du recensement*. Bruxelles, Institut belge de science politique, 1960.
- Lévy, Paul M. G.: Quelques problèmes de statistique linguistique à la lumière de l’expérience belge. In: *Revue de l’Institut de Sociologie*. 1964, 37. szám, 251–73.
- McRae, Kenneth D.: The Principle of Territoriality and the Principle of Personality in Multilingual States. In: *International Journal of the Sociology of Language*. 1975, 4. szám, 33–54.
- McRae, Kenneth D.: *Conflict and Compromise in Multilingual Societies*. Vol. 2, *Belgium*. Waterloo, Canada, Wilfrid Laurier University Press, 1986.
- McRae, Kenneth D.: *Conflict and Compromise in Multilingual Societies*. Vol. 3: *Finland*. Waterloo, Canada, Wilfrid Laurier University Press, 1997.
- Norris, Alexander: English: It’s Where You Live. In: *The Gazette (Montreal)*. 1999 May 29.
- Paul, Ellen: Czech Teschen Silesia and the Controversial Czechoslovak Census of 1921. In: *The Polish Review*. 1998, 63. szám, 161–71.
- Petersen, William: Politics and the measurement of ethnicity. In: William Alonson – Paul Starr (eds.): *The Politics of Numbers*. New York, Russell Sage Foundation, 1987. 187–233.
- Roth, Brigitte: Quellenkritische Dokumentation der erfassten Berichtskategorien. In: Henning Bauer – Andreas Kappeler – Brigitte Roth (eds.): *Die Nationalitäten des Russischen Reiches in der Volkszählung von 1897*. Vol. 1. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1991. 135–284.
- REGIO 23. évf. (2015) 3. szám 5-45.

- Silver, Brian D.: The Ethnic and Language Dimensions in Russian and Soviet Censuses. In: Ralph S. Clem (ed.): *Research Guide to the Russian and Soviet Censuses*. Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 1986. 70–97.
- Tebarth, Hans-Jakob: Geschichte der Volkszählung. In: Henning Bauer – Andreas Kappeler – Brigitte Roth (eds.): *Die Nationalitäten des Russischen Reiches in der Volkszählung von 1897*. Vol. 1. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1991. 25–87.
- Tooley, T. Hunt: *National Identity and Weimar Germany: Upper Silesia and the Eastern Border*. Lincoln, University of Nebraska Press, 1997.
- Urla, Jacqueline: Cultural Politics in an Age of Statistics: Numbers, Nations, and the Making of Basque Identity. In: *American Ethnologist*. 1993, 20. szám, 818–43.
- Van Gennep, Arnold: *Traité des nationalités*. Paris, Editions du CTHS, 1992 [1922].
- Van Velthoven, Harry: The Process of Language Shift in Brussels: Historical Background and Mechanisms. In: Els Witte – Hugo Baetens Beardsmore (eds.): *The Interdisciplinary Study of Urban Bilingualism in Brussels*. Philadelphia, Multilingual Matters Ltd, 1987.
- Veltman, Calvin: The Interpretation of the Language Questions of the Canadian Census. In: *Canadian Review of Sociology and Anthropology* 1986, 23. szám, 412–22.
- Verdoodt, Albert F.: Présentation. Où va la Belgique? In: *Special issue of Recherches sociologiques*. 1997, 28. szám, 1–9.
- Zaslavsky, Victor – Yuri Luryi: The Passport System in the USSR. In: *Soviet Union*. 1979, 6. szám, 137–53.
- Zeman, Z.A.B.: The Four Austrian Censuses and Their Political Consequences. In: Mark Cornwall (ed.): *The Last Years of Austria-Hungary*. Exeter, University of Exeter Press, 1990. 31–39.